KERESZTÉNY MAGVETŐ

LXI. ÉVF. 1929. MÁJUS—JUNIUS 3. FÜZET.

Unitáriusok a közművelődés szolgálatában.

Minden vallásos gondolkozásnak, minden szellemi iránynak csak úgy van létjogosultsága, ha tud valamit tenni az emberiség haladásáért.

Midőn az unitárius gondolkozás ilyen irányú munkájára szándékozunk reáirányítani a figyelmet, az a meggyőződés vezet, hogy szerény próbálkozásunk nem lesz hiábavaló az unitárius öntudat erősítése szempontjából.

Kétségtelen, hogy lelki világunk össze van nőve az unitárizmus történetével, céljaival és lehető reményeivel. Hatása alatt állunk a jobb jövő biztatásainak s azoknak a kilátásoknak, melyekre a szellemi szabadság útat nyít. A lelki felvilágosodás erejére támaszkodva, bizunk a vallásos gondolkozás haladásában és fokozatos térhódításában. Ismerjük a mult küzdelmeit és azt az óriási erőfeszítést, melyet a tisztult vallásos gondolkozás védelmében hitünk elődei kifejtettek, az önmegtagadást és áldozatot, melyet az eszme fennmaradásáért hoztak. Látjuk a féltékenységig menő magatartást, melyet még ma is az unitárizmussal szemben annyian mutatnak.

De legyen bármilyen még ma is az emberiség nagyobb tömegének a hitbeli felfogása; épüljön mesterséges magyarázatokon vagy érvényesüljön misztikus elem hatása benne az élet világossága helyett, — az igazság erejében és fokozatos győzelmében vetett hit bízni tanit. Egy hihetetlenül küzdelmes mult megvívott harcaiból csak biztató jövő bontakozhatik ki. Mert a szellemi élet törvényei mind jobban igazolják, mit nagy mártir-püspökünk, Dávid Ferenc mondott, hogy „az igazságot útjában semmi fel nem tartóztathatja". Az igazság él és halad a maga útján, míg egyszer győzni fog.

Az unitárizmus lényegéhez tartozik a tisztább igazság folytonos kutatása, megismerése s továbbmívelése. Annak az igazságnak, melyet az örökös jelen ismeretei megengednek, mely a fejlődő élet kivánalmaival összhangban van; mely többről-többre

vágyik s fokról-fokra halad, de megálláshoz soha nem jut, nyugvó pontot nem ér.

Az unitárius gondolkozásnak ez az igazság után való vágy a legjellegzetesebb vonása. Segítő erő ez a fölfedezésekben; munkás szellem azok hasznosításában; úttörő az eszmék tisztulásában s a szellemi élet továbbvitelében. De éppen azért, mert úttörő, egészen természetes, hogy ritkán láthat nagy tömegeket maga mellett. A XVI-ik század néhány esztendeig tartó aranykorszaka után, amikor Erdély magyarságának tekintélyes része unitárius volt a nép minden rétegében, századokon át hatalmi elnyomás és üldözés volt elődeink keserű kenyere. Hosszú időn keresztül tehát a felekezeti szűkkeblüség mellett a politikai zavaros helyzet is akadályozta az unitárizmus megerősödését és teljesebb kifejlődését. Különben is a történelem azt tanítja, hogy a sokaság szivesen adózik elismeréssel az igazság bajnokainak, de maga a megtalálás munkájában ritkán vesz részt. Sőt akárhányszor érthetetlen tartózkodással viseltetik a tisztán látott igazsággal szemben. Ha él is a haladás vágya sokaknak a lelkében, de a bizonyságtevés inkább csak kiváltságos emberek tulajdona, kiknek sokszor egy egész világ régies gondolkozásával kell szembenézniök vagy éppen életet áldozniok az eszméért. Mert a nagy tömegben a megszokott helyzethez való ragaszkodás rendesen erősebb a lelki fejlődés öntudatos vágyánál. Ezért van, hogy egy-egy kiváló tehetség szellemi munkáját az élet sokszor csak századok mulva méltányolja.

Ilyen az unitárizmus úttörő munkája is.

Ma már minden valamirevaló ember tudja, hogy az unitárizmus egykorú a kereszténységgel. Ha a nép ajkán neve nem volt s e hitfelfogás egyházilag testet nem is öltött, de az unitárius szellemű gondolkodás tisztító ereje a lelki világban eleitől fogva dolgozott. Egyházi szervezet hiányában olyan alapra nem támaszkodhatott, mely lehetővé tette volna, hogy a szervezettség erejével lépjen föl a világban, amire különben még a lehetőség is hiányzott a kereszténység kialakulása idején. De a kereszténységbe becsúszott téveszmékkel s a pogányságra emlékeztető tanításokkal szemben, Jézus tiszta eszméi védelmében, számtalanszor emelte fel tiltakozó szavát. Ez a vallásos szellem nemcsak akkor éreztette hatalmát, amikor a kereszténység kezdetleges fejlődésében, a Philo bölcseletének és a Logos-tannak hatása alatt, az evangelium tiszta tanításait a pogány gondolkozás eszméivel kezdték helyettesíteni, hanem később is mindig, amikor a kereszténységbe olyan tanokat

magyaráztak bele, melyek a Jézus felfogásától egészen távol állottak.

A Jézus istenitésére irányuló erőszakos törekvésekkel szemben ez az irányzat képviselte azt a ma már mindinkább erősödő tisztult felfogást, mely a szentháromsággal szemben az Isten egységét olyan kitartóan védte. Az őskereszténység tisztább gondolkozású, legkiválóbb egyházi atyáinak: Clementiusnak, Polykarpusnak, Irenaeusnak, Tertullianusnak, Origenesnek, Lactantiusnak s másoknak koruk vallásos tévelygéseivel való szembehelyezkedése: e gondolkozás önkénytelen fölébredésének természetes következménye. Egy Samosatai Pálnak a felfogása, mely szerint Jézusban az emberben munkáló „isteni értelem" fejlődött ki nagyobb mértékben; egy Ariusnak az egylényegüség és Istennel való azonosság elleni kemény harca; általában a hitviták hosszú sorozata s az azok nyomán támadt vallásos irányok munkája: mind annak a lelki elégedetlenségnek a nyilvánulása, mely a téves törekvésekkel szemben az egyházban időről-időre megújult. A jézusi hit tisztaságának a megtartására vagy visszaállítására irányuló minden lépés annak a szellemnek az eredménye, melynek a történelem később „unitárius" nevet adott.

Ezt a szellemet a régi keresztény egyházban uralkodó s mind hatalmasabbá váló erőszak, hatalmi vágy és kíméletlen üldözés hosszú századokon át elfojtotta vagy tehetetlenségre kényszerítette. Ha valamilyen formában jelentkezni mert, akár emberi élet árán is — s mennyi áldozatot kívánt! —, elnyomta. Azonban meg nem semmisithette. A benne rejlő erőnél fogva időről-időre új életre kelt s az emberi haladás érdekében további munkára indult. Többszöri sikertelen próbálkozás után, végre a XVI. század egyházi és vallásos reformációjában olyan erővel rázta meg a haladásra vágyó emberiség lelkiismeretét, hogy előretörésének már semmiféle hatalom ellene nem állhatott. A hitújításra megért elégedetlen lelkek a felszabadult hiteszme szabadabb megnyilatkozását úgy szívták magukba, mint a természet hosszú szárazság után az áldó esőt.

A reformációval az emberiség szellemi élete vallási tekintetben forduló ponthoz jutott. A szabadgondolkozás érvényesülése, a hitszabadság előtt megnyilt a messzevivő út. Sajnos, a reformáció zászlóbontói egész munkát nem végeztek. A hitjavítás útján inkább csak Pál apostolig mentek vissza és nem Jézusig. Ezért van, hogy, bár rövid idő alatt nagyobb tömegekre támaszkodtak, a Jézus tanításait eredeti tisztaságban az emberiségnek vissza nem

adhatták. E feladatnak a teljesítése az unitárius irányzatnak jutott osztályrészül, mely szervezetében is kifejlődve, a kereszténység valódi alapjait újból lerakta s a hitszabadságot teljes jogaihoz juttatta.

Az unitárizmus a félúton megállott reformációt olyan magaslatra emelte, ahol a hit a tudománnyal, a szellem végtelen ereje a felvilágosodás hatalmával karöltve munkálkodik s ahova a többi szabadabb szellemű hitirányzatok csak törtek, de eljutni nem tudtak, mert mindenkori nekilendülésükben az unitárizmusba ütköztek s a hagyományos történeti alap megmentése visszakanyarodásra kényszerítette. Erejük jórészét nem egyszer fordították arra, hogy a tisztult vallás érvényesülése elé akadályokat gördítsenek s követőinek szenvedéseket okozzanak még azok is, akik a hit- és lelkiismereti szabadság fiainak vallják magukat.

Messze vezetne az okoknak felsorolása, melyekkel a katholicizmus hatalmi törekvései mellett a protestántizmus orthodox irányzatai az unitárizmus haladását, fejlődését és győzelmes megerősödése teljességét akadályozták. Most csupán annak megállapítására szorítkozunk, hogy a reformáció előtt és után a szabad hitfejlődés zászlóját az unitárius szellem tartotta és tartja kezében.

Ennek az örökké munkában levő szellemnek kétségtelenül nagy befolyása volt nemcsak arra, hogy a szabad vizsgálódásnak pl. a bibliára alkalmazása által sok homályos hitbeli kérdés tisztázódhatott, hanem arra is, hogy a szabad vizsgálódásnak a tudomány minden ágában érvényre jutása által az emberiség az általános fejlődés útján messze előhaladhatott.

Az általános jellegű s a mívelődést nagy lépésekkel elébbvivő felfedezések közül nem egy — unitárius embernek a nevéhez fűződik. Az irodalomban és tudományban, költészetben és filozofiában, politikában és emberbaráti intézmények létrehozásában, a különböző népek között, az unitárius emberek nemcsak nem hiányoztak, hanem akárhányszor kezdeményező és vezető szerepet töltöttek be. A vérkeringés felfedezése pl. *Servét Mihálynak,* az unitárius hitfelfogásáért mártirhalált szenvedett, híres, spanyol orvos és hittudós nevéhez fűződik. *Priestley,* az oxigén felfedezője, szintén unitárius volt. *Locke János,* a híres bölcsész, *Newton Izsák,* a nehézkedés törvényének a felfedezője, *Martineau Jakab,* korának legnagyobb filozofusa, nálunk *Brassai Sámuel,* a nagy polihisztor unitáriusok voltak. *Darwin* és *Carlyle* s Anglia legnagyobb szellemei közül sokan; *Washington* és *Franklin Benjámin* s Amerika leg-

jobbjai közül számosan az unitárius hitfelfogás alapján állottak. S a férfiak és nők közül még igen sokat lehetne felsorolni, kik koruk számottevő vagy éppen vezető szellemei voltak s az unitárius hitfelfogást vallották vagy gondolkozásuk azzal teljesen egyezett. Egy angol lelkész, *Fr. Allen,* nem is olyan régen megjelent kis munkájában, nem kis önbizalommal jegyzi meg, hogy azoknak a vallásos énekeknek, melyeket a különböző felekezetű templomokban több-kevesebb változtatással legtöbbet és legszivesebben énekelnek, a szerzői nagyrészben unitáriusok. Abban a legkiválóbb tudósokból álló bizottságban pedig, mely a mult században a bibliai iratok revizióját végrehajtotta, az unitáriusok nem utolsó helyet foglaltak el. Amerikában az utolsó száz év történetében a legismertebb államférfiak, tudósok, költők, teológusok és jóltevők között az unitáriusok egész sora található. *Wendte Károly,* az amerikai unitárius társulat egykori titkára, egyik kisebb tanulmányában számszerint is kimutatta, hogy az utóbbi század leforgása alatt az egyház életében, a társadalmi alakulatokban, a tudomány mezején, az igazságszolgáltatásban, a politikában milyen sok unitárius embernek jutott vezető szerep, kik közül többen elnöki tisztet töltöttek be az Egyesült-Államokban. Ki ne ismerné pl. *Channing Ellery Vilmosnak* a nevét, kiről *Bunsen,* a világhirű tudós azt mondotta, hogy ő „a jövő keresztény öntudatának a prófétája.“ *Parker Tivadart* „az amerikai szószék Jupiterének“ tekintették. Az első nagyobbszabású jóltevő emberbaráti intézmény szervezője Amerikában az unitárius vallású *Tuckermann József* volt. Unitáriusok voltak *Bryant, Longfellow, Lowell, Holmes* stb., kik Amerika legnagyobb költői között foglalnak helyet. A jelenkor kiváló embereit nem említve; a japáni és indiai unitárius szellemű mozgalmakról nem beszélve; az unitárizmus Prágában erősödő, egészen újkeletű tevékenységéről és térhódításáról bővebben nem szólva ; csupán a multra s a fennebb futólag említett adatokra támaszkodva, bizonyára jogosan mondhatjuk, hogy *az unitárius szellem és gondolkozás az egyetemes emberiség szellemi haladásáért tett valamit!*

De megállapíthatjuk ezt nemcsak a nagyvilág szellemi életével kapcsolatban, hanem saját fajunk történetére és szellemi haladására gondolva is. A magyar protestántizmus történetében, a magyar irodalom és tudomány mívelésében, a magyar nemzeti eszme fejlesztésében és jóltevők sorában szintén igen sokan voltak, akik halhatatlanságot biztosítottak a maguk számára. A XVI. század vallásos reformációját a *Dávid Ferenc* csodálatosan tisztult szelleme,

hitbeli felfogása és nagy erkölcsi bátorsága, vitatkozó ereje, tudása és ékesszólása tökéletesítette és emelte arra a magaslatra, hova az emberiség a vallásos fejlődés útján aránylag még ma is csekély számban jutott el. Fennmaradt beszédei, vitatkozó művei a régi magyar irodalom értékes darabjai, melyeket csak az utóbbi időben kezd méltányolni a magyar irodalomtörténet, de hosszú időn át, talán szándékosan, alig vett észre.

A hit- és lelkiismereti szabadságot Erdély felvilágosult gondolkozású fejedelme, az unitárius vallású *János Zsigmond* biztosította, megelőzve ebben az egész világot. *Enyedi György* püspök szónoki erejével és tudományos készültségével bámulatba ejtette korát. Hogy egyénisége és szellemi alkotásai kevéssé ismertek, úgylehet nemcsak azért van, mert a XVII. század eleje egyháztörténetileg korunktól messze esik, hanem nagy része van ebben annak, hogy ő is unitárius volt. *Szentábrahámi Mihály* püspök imádságos könyve ma is használatban van, „Summa universae theologiae cristianae secundum unitarios“ (A keresztény hittudomány összege) c. nagy munkája pedig szinte páratlan egyházi irodalmi emlék a XVIII. század közepe tájáról, mely nemcsak a maga korában keltett feltűnést, hanem kiválóan értékes voltát egyházunk azzal is elismerte, hogy az újabb időben nagy költséggel latinról magyarra fordíttatta s így mindenki számára hozzáférhetővé tette. *Bogáthi* zsoltárköltészetét, *Aranyosrákosi Székely Sándor* püspök epikai kezdeményezését és Vörösmartyra gyakorolt buzdító hatását, *Kriza János* püspök líráját és népköltészeti megbecsülhetetlen tevékenységét immár a magyar irodalomtörténet is őrzi és hirdeti. *Bölöni Farkas Sándor* nemcsak az által hagyott szép nevet maga után, hogy a nemzeti eszme erősítésében és a magyar szinészet fejlesztésében nagy lelkesedéssel résztvett, hanem mint első magyar amerikai utazó tapasztalatainak és benyomásainak könyvalakban való megörökitésével olyan szolgálatot tett a magyar ügynek, hogy a magyar társadalmi élet újjászervezői között méltán foglal helyet. *Simén Domokos* önállóságra törekvő s az unitárizmust tisztán kifejező tudományos teológiája az újabb időben mind több méltatóra talál. A már említett *Dr. Brassai Sámuel* irodalmi és tudományos müködése, paedagogiai érdemei és polihisztori nagysága az unitárius egyháznak és Erdély magyarságának egyaránt büszke dicsősége. *Jakab Elek* nemcsak mint unitárius történetiró, hanem mint országos nevű történettudós foglal helyet a levéltári kutatók és történetirók között, valamint *Kővári László*, Erdély történetirója.

A *Kénosi Tőzsér János* és *Uzoni Fosztó István* unitárius történetirása mellett a *Benczédi Gergely* és *Kanyaró Ferenc* egyháztörténeti buvárlata, illetve történetkritikai müködése az új idők közelebbről ismert megbecsülhetetlen emlékei. *Kovács János* angol lelkesedése és összeköttetései s ezáltal nemzetének tett nagy szolgálata, *Dr. Bedő Albert* tudományos erdészeti müködése és államférfiui komolysága, *Dr. Barabás Ábel* irodalmi és irodalomtörténeti termékenysége, *Kozma Ferenc* elmélyedő paedagogiája, *Dr. Nyiredy Géza* nemes emberi vonása s maradandó gyógyszerészeti érdemei, *Sándor János* jellemformáló ereje és nevelői munkássága, *Fekete Gábor, Dr. Székely Ferenc, Ürmössy Gyula, Dr. Költő Gábor* jogászi kiválósága és közéleti nagysága, *Derzsi Károly* és *Péterfi Dénes* egyházi irói mélysége és klasszicitása s filozófiai emelkedettsége, *Ferencz József* egyházkormányzói nagysága és történelmi egyénisége stb. stb., nemcsak az unitárius egyházra hintett fényt, hanem munkásságuk társadalmi, nemzeti és általános emberi szempontból is messzemenő elismerést érdemel.

Ha az unitárius szellemi élet képviselőinek e nagyon hézagos sora mellé odaállítjuk — hogy a legrégebbieket ne is említsük — pl. *Petrichevich-Horváth Ferenc* kulturáért lángoló lelkét, *Kaáli Nagy Elek* tekintélyét, *Báró id. Dániel Gábor* tevékeny szellemét és államférfiui bölcsességét, *Báró Orbán Balázs* páratlan önzetlenségét és fajáért égő határtalan lelkesedését, *Báró Petrichevich-Horváth Kálmán* áldozatkész puritánságát; ha felujítjuk az áldozatkészség hőseinek: *Zsuki Lászlónak, Augusztinovich Pálnak, Berde Mózesnek, Kelemen Benőnek, Kovács Dénesnek, Derzsi Jánosnak, Jobbágy Andrásnak* stb. stb. a nevét, kiknek önfeláldozó törekvését és örökre megbecsült emlékét a változott idők pusztitó szelleme sem tudta bennünk elhomályosítani, — olyan képet rajzolunk magunk elé, melyre reátekintve, a megelégedés és méltó büszkeség érzetével mondhatjuk el, hogy az unitárius szellem és gondolkozás, az unitárius áldozatkészség és tevékenység kivette a maga részét, az emberiség előhaladásáért, a szellemi felvilágosodásért s a kultúra magasabbra emeléséért folytatott nagy munkában.

Az unitárius szellem müködésének és hatásának az áttekintése buzdítson arra, hogy fokozott erővel álljunk az unitárius gondolkozás szolgálatába. Ne feledjük egy pillanatra sem, hogy az unitárius gondolkozás már századokkal ezelőtt megmutatta hatalmát Erdély földjén s Magyarország különböző tájain is elszórta magvait. Hódított lengyel földön. Tovább terjedt Anglia és Amerika fel-

világosult népe között. Gyökeret ver és erősödik a világ számtalan más táján. Meggyőződésünk szerint az az eszme és igazság, melynek olyan mártirjai, üldözöttjei és szenvedői vannak, mint a régi és mai unitáriusok, — az az eszme és igazság élni, erősödni és győzni fog!

Az unitárius gondolkozásnak volt szerepe a multban, van hivatása a jelenben, kell legyen jövője az emberiség szellemi fejlődésében.

Kovács Lajos.

A művészetek szerepe az unitárius vallásos életben.

A vallásos érzés három irányban keres kielégülést: *értelmi, erkölcsi* és *esztétikai* irányban. Onnan van ez, hogy a vallás az ember egész szellemi lényéből keletkezik s projiciálódva belőle a világegyetembe, újra visszatér oda s ráborul a lélekre, annak minden tevékenységére. Ezért van, hogy a vallásos ember gondolkozása, cselekvési módja, vágyai mind át vannak itatva ez érzéssel. A legkezdetlegesebb, primitiv vallásoktól föl a legmagasabb fokon levőkig e hármas kielégülési törekvést minden vallásban kinyomozhatjuk.

Nem minden vallásban s nem is minden egyénben jut egyforma szerep mindenik iránynak. Egyik vagy másik előtérbe léphet annyira, hogy a többi veszít jelentőségéből; de csak veszít, egészen sohasem szorul ki. Azonban teljes vallásos megnyugvás csak akkor áll elő, ha a vallásos érzés értelmi, etikai és esztétikai irányban az egyén vagy egyének fejlettségi fokához mért kielégülést nyert. Ha megtörténik, hogy bármilyen okból valamely irányban nem találja meg a kielégülést a vallásos érzés, azonnal előáll a lélekben bizonyos fokú nyugtalanság, mely vagy egyházi kilépéshez, vagy vallásos elfásultsághoz, közönyhöz vezet. A vallásos reformációknak, régi vallások elavulásának, újak keletkezésének oka is részben ide vezethető vissza.

Rendesen az esztétikai kielégülésnek túlságosan előtérbe nyomulása szokott bizonyos idő elteltével bekövetkezni a már kialakult vallásokban, ami a liturgiának bonyodalmassá, reprezentátiv jellegüvé tevésében, a képzőművészetek túlságos igénybevételében, a dogmatika irrácionális miszticizmusában, az erkölcsi élet ellazulásában jelentkezik. Visszahatásként az etikai kielégülésre törekvés szigorúsága, az értelem tisztító munkája lép föl. E jelenséget látjuk a kereszténység fellépésében s diadalában a római birodalom vallásaival szemben, melyek nagy erkölcsi lazaságot, az akkori filozófiai műveltséggel szemben kevés rácionálizmust, de mitologiáik tar-

kaságában, templomaik, szobraik s talán festményeik gazdag szépségében magas művészi fejlettséget mutatnak. A puritán kereszténység, mely eredeti formájában nem egyéb, mint reformált judaizmus, épen e művészi fejlettségben látta szimbolizálva a pogányságot s ezért fordult a gyönyörű templomok, szobrok ellen, mihelyt valahol a pogányság fölé kerekedhetett.

Ugyanezt látjuk a XVI. század reformációjának történetében is. A római birodalom művészi érzékű lakossága sokáig nem lehetett egyházi művészet nélkül. A művészet hiányának érzése korán fellépett és a vallásos lélek esztétikai irányban is kielégülést keresett. Építészet, festészet, szobrászat, zene jöttek segítségül s lassanként csodás egyházi művészet fejlődött ki, mely csúcspontját a nyugati egyházban épen a reformáció előtti időben érte el. Nagyobbat, szebbet egyházi építészetben, szobrászatban, festészetben még nem tudtak alkotni, mint a reformációt közvetlenül megelőző időben. Természetes, hogy ez a nagy művészi fejlettség csak az értelmi és etikai irány rovására jöhetett létre s a reformációban a már említett reákciót vonta maga után. A reformáció is tehát művészetellenes volt és pedig annál nagyobb mértékben, minél inkább törekedett rácionálizmusra, minél szigorúbb morált hirdetett és igyekezett megvalósítani. A protestántizmus 3 főhajtása (lutherizmus, kálvinizmus és unitárizmus) közül legkevésbé művészetellenes a lutherizmus, mely mint a reformációt megkezdő irány, legközelebb áll a katolicizmushoz, általános felfogásában legtöbb római reminiszcenciát őrzött meg, legtöbb teret engedett meg egyházi életében a művészetnek, míg a kálvinista puritánizmus s az antitrinitárius rácionálizmus a legnagyobb idegenkedéssel fordult el a művészet legtöbb ágától, sőt annyira ment volt, hogy épen nálunk még az orgonákat is kidobták a templomból.

A reákciónak be kellett következni a protestáns egyházak kebelében is. A vallásos lelkeknek meg kellett érezniök, hogy az értelmi és etikai érzéknek vallásos téren való kielégítése még nem ad teljes vallásos megnyugvást. És tényleg azt látjuk, hogy a reformáció nagy viharainak elcsöndesülése után, mikor a lelkek inkább magukba mélyedhettek s csöndes szemlélődésnek inkább átadhatták magukat, a protestáns egyházakban időnként ideges nyugtalanság lépett föl valami hiányérzet öntudatlan kifejezéseként. E nyugtalanság, ez elégedetlenség a protestántizmus határain belül újabb apró szekták keletkezését, pietisztikus irányzatok létrejövését eredményezte. A hiányérzet oka azonban csak a legutóbbi évtize-

dekben kezdett tudatossá lenni s kezdették észrevenni maguk a protestánsok is, mily kevés művészet van egyházi, vallásos életükben. Ennek következménye a nyugati protestáns országokban az egyházi zene nagyobb mértékű felkarolása és ápolása lett, ami nálunk is érezteti hatását annyiban, hogy a hazai protestáns egyházak is templomi énekes könyvüket reformálni, éneklésüket, énekeiket művésziesebbé, dallamosabbá tenni törekedtek. Hogy épen a zenében kezdődik a művészeti hiányérzet fokozottabb kielégítésére törekvés és nem pl. képzőművészeti téren, annak oka abban keresendő, hogy a költészetet nem számítva, legközvetlenebbül ható művészet a zene.

A protestántizmus épen rácionálisztikusabb jellege és egyszerűségre törekvése miatt nem engedhet oly nagy szerepet a művészeteknek, mint pl. a katolicizmus, melynél az értelmi téren való dogmai kötöttséget a művészeteknek mondhatni túltengő fölkarolása és alkalmazása kell, hogy jóvá tegye és mintegy szükségszerűen feledtesse. De a protestántizmus is föltétlenül nagyobb szerephez kell, hogy juttassa a művészeteket egyházi és vallásos életében, még pedig aszerint, hogy milyen dogmatikai formákban fejti ki saját vallásos érzületét. Nem egyforma tehát az a szerep, melyet a lutherizmus, kálvinizmus és unitárizmus megengedhetnek egyházi és vallásos téren.

A művészeteknek az unitárius vallásos életben való szerepét és határát az unitárius hittani felfogás és etikai törekvés határozza meg. Épen ezért a művészetek különböző ágai közül az unitárius vallásos életben nem mideniknek jut szerep. Vallásos életünkből kiesik a festészet és szobrászat, tehát a képzőművészetből csak az *épitészet* és a szolgálatában álló *iparművészet* jöhet tekintetbe. Ezzel szemben a hangzó művészet mindkét faját: a *költészetet* és *zenét* fokozott mértékben kell igénybe vennünk.

Az ember élete megállapított sarkigazságok szabályozó erejének hatalma alatt halad bizonyos cél felé, de az egymás után következő cselekedetek rugóit sokkal többször szolgáltatja az érzelmek ide-oda hullámzása, mint a lélek értelmi tevékenységébe rajzolódó igazságok, logikus megállapítások belső képe. Tehát alapjában véve valakit valamely tett elkövetésére rábirni annyi, mint oly érzelmeket kelteni fel benne, melyek akaratát annak a cselekedetnek irányvonalába inditják. Hogy az érzelemkeltésben és az akarat elhatározásában milyen szerepe van a szóló művészetnek, nevezetesen a zenének és a lírai költészetnek, azt a tapasztalat,

a lélektani megfigyelés eléggé igazolja. Világos ennélfogva, hogy a vallásos életben a szóló művészet, vagy másképen a hangzó művészet az etikai érzésnek adja meg az esztétikai színt, ragyogást.

Unitárius vallásos életünkben hittani felfogásunknak kell, hogy szimbóluma legyen mindaz, amit a művészet terén alkotunk. És hittani felfogásunknak megfelelően *egyszerű*, de azért mégis *mélységes, világos* és *könnyen megérthető szépség* kísérje a szimbolizálást.

Vallásos életünk irányító központja *a templom*. Itt fejeződnek ki azok a hitbeli felfogások, erkölcsi irányelvek, melyek lelkünket egy szent közösségbe fűzik. Tehát vallásos művészeti vágyainknak is hordozójává kell lennie s kifejeznie, miben keresi és találja meg az unitárius vallásos lélek esztétikai kielégülését. Mig az unitárizmus, mint rácionálisztikus vallás, mély eszmei és etikai gazdagságot rejt magában, addig művészi, esztétikai igény tekintetében a legtöbb unitárius templom ég felé meredő szegénységi bizonyítvány. Ennek oka egyfelől szomorú multunk, melyben régi korok művészi örökségeként ránk szállt sok szép templomunkat elvette a hatalmi erőszakkal szövetkezett vallási türelmetlenség, másfelől pedig a művészeti irányt nélkülöző egyoldalú rácionálista nevelési rendszerünk és a XIX. század stilustalansága. Az elvett, vagy már roskadozó régi templom helyett ugyanis legtöbb helyen újat a XIX. században építettek s a tervező, munkavezető igen sok esetben művészi képzettség nélkül való falusi mesterember, kisvárosi pallér volt, aki legfölebb némi kis barokkra emlékeztető disszel igyekezett megtörni a templom benső siralmas egyhangúságát. Ujabban épitett néhány templomunkon sem annyira a művészi öntudatos törekvés, mint inkább régi építészeti stilusok utánzásában való bravuroskodás fejeződik ki.

A vallásos esztétikai érzést legelső sorban a templomnak kell megragadni a vallásos érzés komolyságának, egész lelket átfogó ünnepélyességének, erkölcsi emelő erejének szimbolizálásával. A templomnak kell éreztetni a művészet nyelvén a vallásos hitben megnyilvánuló felfogást. Ne a toronyra feltüzött csillag, gömb, kereszt mondja meg, hogy miféle épület áll előttünk, hanem a templom maga teljes egészében hirdesse templomvoltát. Az unitárius templomnak tehát olyannak kell lenni, amilyen az unitárius hittani felfogás: *világosnak, érthetőnek, mélységesen komolynak* és *őszintének*. A misztikus félhomályba burkolt oldalfülkék, érthetetlen célból felaggatott hivalkodó tornyocskák sohasem unitárius tem-

plomba és templomra valók. Nem felel meg az unitárius vallásos érzésnek az olyan stilusú templom, mely rejtelmességet vagy hivalkodó pózolást fejez ki. A különféle építészeti stilusok közül az unitárius vallásos lelkülethez talán legközelebb áll a nagyjában már kialakult *modern stilus,* mely a mult század történelmieskedő irányzatának békóiból való kiszabadulást jelenti és jelszava az egyszerűség, anyagszerűség, célszerűség. A modern építőművészet kerül minden fölösleges cifraságot, cikornyát, a művészi hatást kellő térarányokkal, művészies elhelyezéssel, helyes beállítással igyekszik elérni. E mellett mindig világos áttekinthetőségre, igazságra törekszik és nem hazudik márványt ott, hol értéktelen mészhabarcs van, sem törékeny gipszfigurákkal nem akarja jelképezni a súlyos terheket hordozó erőt. A kifelé való építkezéssel, vagyis azzal a módszerrel, hogy az épület külső alakját mindig a belső rendeltetés szerint alakítja, már kivülről áttekinthetővé teszi az épületet, mely minden felirat nélkül is elárulja, milyen célt szolgál.

Az unitárius templomépítészetnek is ez elveket kell szem előtt tartania. A templom, mint épület is, az unitárius hittani felfogás józanságának, ésszerűségének és őszinteségének legyen kifejezője. Legyen áttekinthető, egyszerű és komoly; külső alakjában is kifejező s megfelelő a célnak, melyre épült. Lehetőleg külső elhelyezésével is mutassa meg, hogy a vallás, melynek szolgálatában áll, hivatva van kiemelni a lelkeket a köznapiság szűk és szürke köréből s megtölteni komoly tartalommal. A templom környezete ne legyen elhanyagolt. Kedves és értékes képeinket izléses, művészies keretbe szoktuk helyezni és gyakran megesik, hogy kedves emlékű, de csak ránk nézve becses, kevéssé művészies képünknek hatását a jól választott kerettel megragadóbbá tudjuk tenni s elfeledtetjük művészi hiányait. A templom környékének művészies rendezésével is sokszor elfedhetjük a hozzá nem értő, művészi értéket nélkülöző építőmester által épített templom művészietlenségét. A templom körül elhelyezett nehány fa, bokor, egy kis zöld pázsit tarka virágágyásokkal nem egyszer megkapóan szép kiállítást ad a kevésbé szép templomnak is.

Faluhelyen általános szokás a templomnak lehetőség szerint dombra, emelkedett helyre építése, ami rendszerint kedvez a templomnak művészi hatás tekintetében, különösen ha arra is súlyt fektetnek, hogy a templomfal merev vonala ne kopár domboldalban nyerjen folytatást, hanem a merev egyhangúságot fák, bokrok törjék meg és lágyítsák. A templom dombra épülésénél fokozódik a mű-

vészies térbeli hatás, ha a domboldalhoz alant házak, épületek lapulnak, mintegy kifejezve a lelkeknek az életküzdelemben is az élet szelleme: Isten felé irányulását.

Városon a templom közvetlen közelében sokszor magas, emeletes házakat építenek. Esztétikai szempontból ezt kárhozatosnak és megengedhetetlennek kell tekintenünk, mert emiatt sokszor nyomorúságosan eltörpül a templom és a máskülönben művészies épület is minden báját, szépségét elrejtve, szinte szégyenkezve bujkálni látszik. A templom közvetlen közelében sohasem kellene megtürni a templom félmagasságánál magasabb épületet.

Ha a művészi szép szempontjából gondot kell fordítanunk a templom környezetére és külsejére, fokozott mértékben kell ezt tennünk belsejével is. A templom külseje komoly szépségével kösse le a figyelmet s belseje felé fordítsa az érdeklődést, de az ajtón át belépőt ne érje kellemetlen csalódás. A templom belseje álljon összhangban külsejével, ha a külső a szép kellemes érzetét keltette fel a lélekben, a belső berendezés ne rontsa le azt, hanem még fokozza. E tekintetben a sokszor mutatkozó hiányt az okozza, hogy a templom belső berendezésének készítését a presbiterium kontár falusi asztalosra bizza, ki olcsóbban elkészíti azt, mint egy másik, iparművészeti képzettséggel és rátermettséggel is biró mester. Hány régi csúcsives stilü szép templomot lehet látni falun, nyomorúságosan nyikorgó, izléstelenül összetákolt padokkal, papiszékkel, melyek lehetetlen otromba színekkel vannak ékesre pingálva. Hajdanában, amikor a templomok tervezői és az építés vezetői is művészi képzettséggel biró papok, szerzetesek voltak és a világi hivek sem sajnálták a templomtól a pénzt, a templomok belső berendezése tekintetében is versenyre keltek, hogy melyik legyen szebb, művészibb. De a templom külső és belső építészeti szépségeivel összhangzó régi padokba, székekbe idők folytán beleesett a szú, talán a kevés esztétikai érzékkel biró belső ember sem találta elég egyszerűnek s a saját egyéni szempontjából szépnek, minélfogva sok helyen kidobták azokat a templomból, tán még tűzre is tették s értéktelen, semmi művészi izlést el nem áruló felszereléssel helyettesítették.

Nagy gondot fordítsunk templomaink belsejére, oda is vigyük be a művésziességet. A vallásos érzést nem tompítja, hanem fokozza, ha a szem a vallás komolyságával összhangzó szépet lát a templomban. A vallásos lélek megnyugvása teljesebbé lesz, ha esztétikai irányban is megnyeri a vallásos érzés a kielégülést. A szó-

széktől kezdve az ajtókilincsig, mindennek a komoly szép uralma alatt kell állni a templomban. Komoly szépet mondok, mert a templomban minden vonalnak, diszítő elemnek komolyságot, a vallásos szemlélődésbe merülő lélek komolyságát kell visszatükröznie.

Sokszor megtörténik, hogy régi templomot új berendezéssel kell ellátni; szószéket, szószékkoronát, vagy úrasztalát, papiszéket stb. kell újjal kícserélni, esetleg új orgonát beépíteni. Ilyen esetekben sohase legyen az új a régi másolata. Amit mi helyezünk a templomba, annak a mi korunk bélyegét kell magán hordoznia. Egy csúcsíves vagy román stilusban ma készített úrasztala, szószékkorona anakronizmus, mert vele azt akarnók kifejezni, hogy mi a csúcsíves vagy román stilus korának művészi nyelvén beszélünk, ami épen annyira lehetetlen, mint a Tinódi nyelvezetén ma históriás éneket írni. Hogy mennyire nem lehet letünt korok stilusában bármit is hiven kifejezni, azt a mult század csúcsíves, reneszánsz stb. épületei mutatják, melyek közül még a legnagyobb művészettörténelmi tudással megépíttetről is kiderítette utólagosan a képzőművészeti kritika, hogy a csúcsíves, reneszánsz stb. stilus korában nem úgy építették volna. Minden stilus a maga korának szülötte, annak szelleméből fakadt, vele a legszorosabban összefügg, az akkori világnézetnek a szép irányában való projiciálódása; minélfogva lehetetlen, hogy valamely kor igazán és hiven ki tudja fejezni magát régi stilusok nyelvén. Ne féljünk új templomi berendezésünket modern stilusban terveztetni meg hozzáértő iparművésszel, mert a modern stilus, mely ornamentációjában, építésben, a legegyszerűbb dolognak készítésében is irtózik a hazugságtól s mindenütt a kifejezés nemes egyszerűségére, a vonalak összhangjára, szigorú anyag- és célszerűségre törekszik, sokkal nagyobb eszmei rokonságban van az unitárius hitvilággal, mint akár a jezsuitizmus barokkja, akár a XV., XVI. század élvhajhászó pápáinak reneszánsza, vagy a középkor misztikus szemlélődésbe merült, világot megvető szerzeteseinek gótikája. Ha talán több pénzbe is kerül a művészileg tervezett új berendezés, mint a kontár kéz által csinált silány utánzat, vigasztaljon az, hogy a művészi szép belső értéke sokszorosan kárpótol a pénzbeli különbözetért.

Templomaink belsejének berendezése a liturgikus cél szerint igazodik. A szószék, úrasztala, orgona foglalják el a főhelyet. Mint ahogy a lelkészi szolgálat az istentisztelet középpontját alkotja, úgy a szószék is rendszerint a templom középpontjának irányában fekszik, az orgona pedig, mint az énekvezetés és kisérés eszköze,

valamelyik karzaton talál helyet. A szószék és orgona céltudatos és izléses elhelyezése nagyon emeli a templom belső összhangját és hangulatát, ellenben a rossz, hibás elhelyezés teljesen összeronthatja. Vigyázni kell tehát a templom tervezésénél, orgona építésénél, hogy azok a jó térkihasználásnak megfelelően és izlésesen helyeztessenek el. A padok a szószékkel mindig szembe forduljanak, de se túlzsufolva, se nagyon szétszórva ne álljanak.

A karzat építését sem lehet figyelmen kivül hagyni. A karzat a templommal egy szerves egészet alkosson, magából a templomból mintegy szükségszerűen nőjjön ki s annyira összefüggjön vele, hogy nélküle el se lehessen képzelni. Ez tartandó szem előtt akkor is, ha régi templomba akarunk új karzatot építeni; mert a templom belsejét teljesen tönkre lehet tenni a karzat helytelen beépítésével. Jártam oly templomban, melyben a régi karzat mintájára és stilusában épített új karzattal úgy ellapositották, úgy agyonütötték a templom komoly, benső hangulatát, mintha többé nem is az az épület volna. Mielőtt ilyen újításhoz fogna valamely egyházközség, tízszer is jól meg kell gondolni a dolgot s főképen ne bízzák az ilyen munkát kontár, művészi érzék és ízlés nélkül való mesteremberre.

Az unitárius templom falainak belseje rendszerint dermesztő, fagyos hidegséggel néz le a hallgatóságra. Az unitárius egyszerűségnek, puritánságnak szelleme a színek életét száműzte templomainkból. A falak egyhangú fehérségéhez még hozzájárul sokszor a felszerelés fehéres-szürke, ú. n. ezüstszíne is, ami nem egyszer azt az érzést váltja ki a belépőből, mintha valami északsarki jégtemplomba került volna. Ennek a megszakitatlan nagy fehérségnek művészietlen voltát megérezte sok helyt a néplélek s ösztönszerűleg igyekezett valahogy jóvá tenni azt, mit elrontott a túlzó puritánizmus. E jóvátételnek szép jelei azok a festett deszkamennyezetek, melyek nehány templomunkba a magyaros, népiesen stilizált virágok színes mezejét varázsolták, hasonlóképen a belső berendezésnek valamely mély tónusú színnel való befestése, az első padok, papi szék, ajtók tüköreinek betöltése népies zamatú stilizált virágbokrétákkal. Sajnos, amit a nép természetes, ösztönös szépérzéke jóvá tett, azt nem egy helyen újból elrontotta a tudákoskodó, művészi érzéket és ízlést nélkülöző papi puritánizmus azáltal, hogy átfestette, jobban mondva bemázoltatta gyönyörű szűrkés-fehérrel a magyarosan stilizált szép virágbokrétékat, rikító világoskékkel behúzatta a régen komoly, mély tónusú színnel festett padokat.

Templomaink rideg, egyhangú fehérségét meg kell törnünk a *színek* bevitelével. Nem szabad abban a téves felfogásban ringatóznunk, hogy a templom színessé tett belseje ellenkezik unitárius rácionálizmusunkkal. Akármilyen rácionalisták vagyunk, nem tagadhatjuk, hogy érzéseink is vannak s szükséges is, hogy legyenek. Azonban templomaink rideg fehérsége azt a benyomást kelti, mintha vallásos életünkben csak az észnek volna szava s az érzelemnek semmi szerepet nem juttatnánk. A színek az érzelmi világgal szorosan összefüggnek s laikus előtt szinte hihetetlen, hogy némely szín milyen fontos szerepet játszik idegéletünkben. Ez is, de szépérzékünk is parancsolja, hogy nem szabad kizárni a színeket templomainkból. Különben, hogy szeretjük a templomban a színek tarka pompáját s jól esik szemünknek és nem zavarja vallásos érzésünket, ha izléses szétosztásban a falak egyhangú fehér síkjában színfoltokat látunk, bizonyítja az, hogy ünnepélyes alkalmakkor zöld lombfüzérekkel, tarka virágkoszorukkal, bokrétákkal ékesítjük templomainkat. Miért ne lehetne állandóvá tenni azokat az élő virágokkal, zöld lombokkal nyert színeket, ornámentációkat? Aki járt a budapesti unitárius templomban, nem tagadhatja, hogy a művészi érzékkel és kellő ízléssel kifestett templom belseje mily kellemesen, megnyugtatóan hat a lélekre. Tessék csak elképzelni a budapesti templom belsejét rideg-hideg fehérnek s azonnal tisztán áll előttünk a fehérre meszelt s színesre festett templom belső hangulati különbsége.

Az a kérdés, mily színeket és ornámentációkat használjunk templomainkban. A felelet csak az lehet: temploma válogatja. Templomainkon általában véve nagy ablakok vannak, melyeken át csak úgy ömlik be a külső fény. Kivételt csak azok a templomok képeznek, melyek a csúcsíves vagy román-csúcsíves átmeneti korból származva, keskeny, szűk ablakokkal épültek. Ha világos, nagy ablakú templomot akarunk színezni, lágy, tompa árnyalatúak legyenek a színek, a diszítmények pedig inkább lazán összefüggők. Ha pedig az ablakok szűkök, vagy közelben álló magas épületek elzárják a világosságot s így a templom belsejében állandóan lilás-kékes félhomály dereng, akkor a színek legyenek erősebbek, de mindig mély tónusúak. Azonban sem az egyik, sem a másik esetben nem helyezhetünk egymás mellé a lélek kedélyvilágára zavarólag ható disszonáns színeket. A diszítő elemek lehetnek geometriai alakok, lehetőleg magyarosan stilizált virágok is; emberi, állati alakok azonban soha. De bárhonnan vegyük azokat, sohasem sza-

bad rontaniok, hanem fokozniok kell a templom ünnepélyes komolyságát. Épen azért, ha templomainkat színesre akarjuk festetni, sohasem szabad e fontos munkát szobafestő és mázolóra bízni; hanem hozzáértő művésszel kell tervet készíttetnünk s aszerint végeztetnünk a kifestést. A templomi színes ornámentáció legyen mindig igaz s ahol sík felületet föd, ne akarjon oda domborművet hazudni.

A templom benső szépségét nagyban fokozzák a színes ablakok is. Tudtommal csak egy templomunk van, melynek ablakai színes üvegből készültek: a budapesti. Ajánlatos volna különösen városi templomainknak színes ablakokkal való ellátása, mert aki nem látta, tapasztalta, nem is tudja, hogy a művészi terv szerint készült színes ablakok ragyogó színpompája milyen meleggé, ünnepélyessé teszi a templom benső hangulatát. (Folytatjuk)

Zoltán Sándor.

Brassai Sámuel.

Az Entwurf és az 1863. évi egyházi tanterv.

Brassai 1862-ben megvált a kollégiumtól mint tanár s ettől fogva csak mint felügyelő-gondnok és a nevelésügyi bizottság elnöke van hivatalos összeköttetésben az iskola ügyével. De megválhatott-e lelkileg is az iskolától és a nevelés ügyétől az, aki az alkotmányos élet visszatértével az ifjúságról, mint „gondoskodásunk szeretett tárgyairól" beszél s egyházát arra a „roppant feladat"-ra és súlyos felelősségre figyelmezteti, mely az autonomia visszanyertével rája nehezedett. [1])

Azt a szomorú tíz esztendőt, mely a szabadságharc lezajlása után az alkotmányos élet hajnalodásáig eltelt, Pesten töltötte. Nem vett részt abban az autonomiáért folytatott szivós küzdelemben, melyet az Egyházi Képviselő Tanács, Kaáli Nagy Elek főgondnok irányítása mellett, főleg Mikó Lőrinc pennájával folytatott. [2]) E hősi küzdelem ismertetése most nem feladatunk; majd — ha Isten segít — visszatérünk rá. De röviden vázolnunk kell azt a nagy változást, melyet Thun gróf Organisationsentwurfjának ránk erőszakolása főiskolánk életébe hozott, hogy aztán 10 esztendő mulva az elejtett fonalat ismét felvehessük.

Ha az igazat őszintén meg akarjuk vallani, el kell ismernünk, mondja Kovácsi Antal [3]), hogy az Entwurf valójában áldásos hatású volt gimnáziumainkra s egész köznevelésünkre. Brassai kissé szűkebb markú az elismerésben, melyet egy zárójelbe szorított megjegyzésében így fejez ki: az Entwurf „acclimatizálásában azt a ferde és kártékony eljárást követtük, hogy a konkolyt belőle elszaporítottuk s a tiszta búzát a szemétdombra hánytuk". [4]) Sajnálni lehet, hogy Brassai nem fejtette ki, mi volt az ő felfogása szerint abban

---

1) Rövid elmélkedés az iskolaügy felett. Keresztény Magvető, 1861.
2) Kovácsi Antal, Mikó Lőrinc életrajza. Keresztény Magvető, 1872.
3) A gymnasium. U. o. 1870. 127.
4) Középiskoláink ügye. Budapesti Szemle, 1874. 362—411. l.

a rendszerben a konkoly s mi a tiszta búza. Csupán egy alkalommal szól az Entwurfról a mathematikával kapcsolatban [1]) s őszintén bevallja: „mi tűrés, tagadás, a szegény mathematika rendszeresen elhanyagolt tárgy volt egész az Entwurf idejéig". Innen, hogy tanítása módja a nyelvekével szemben fejletlenebb. „Az Entwurf által nyitott tág mező azoknak, kik az átmenet korában tanítói működésben voltak, csak perplexitást okozott, mintha egy dunai gőzös kapitányát egyszerre a sík tengerre küldenék".

Nemcsak az unitárius közvélemény nyilatkozik ezekben az elismerésekben, hanem országos viszonylatban is érvényes ez a megállapítás. Csak egy tekintetet kell vetnünk az Entwurfra és az azelőtti magyar gimnáziumra s mindjárt feltünik, hogy minő haladott álláspонton áll az Entwurf a régi magyar gimnáziummal szemben. A régi magyar gimnázium még nagyjában a II. Ratio reakciós, latint imádó, elmaradott gondolatkörében, a sivár és szellemtelen utilitárizmus elvi alapján áll. Az Entwurf tele van a nevelésre és tanításra vonatkozó felfogás emelkedettségével, egy csomó józan és bölcs pedagógiai útmutatással és általában egy haladottabb és elvszerűbb pedagógiai belátás lépten-nyomon nyilvánuló jeleivel. Ebben a rendszerben nyilvánul először a régi Magyarországon a *tanügy állami vezetésének kizárólagos* volta.[2]) Még pedig abban, hogy felállít egy általánosan kötelező normát s amely iskola nem felel meg ennek, elveszti nyilvánossági jogát vagy megszünik. Emiatt a debreceni főiskola diákjai egyideig Nagyváradra jártak érettségit tenni. Másik jellemző vonása az, hogy a magyar gimnáziumok 6 osztályú gimnáziuma és 2 éves bölcsészeti tanfolyama helyett előirja a 8 osztályú teljes gimnáziumot, egy 4 éves alsó és egy 4 éves felső tagozattal. A régi iskoláknak nem volt nehéz az új tipusú gimnáziumokká átváltozni: az alsó tagozat megfelelt a régi grammatikai iskolának, a felső a két humanitás és két filozófiai évfolyamnak.

De más lényeges eltérések is voltak a régi középiskola és az Entwurf gimnáziuma között. Egyik eltérés volt a gimnáziumi oktatás feladatának kitüzése: *az általános míveltség önálló céljának* erős hangsúlyozása. A másik: *a tanári képesítés* s ezzel kapcsolatban a szaktanítás rendszerének követelése. Ami e tekintetben akár a

[1]) Középiskoláink ügye. Budapesti Szemle, 1874.

[2]) Fináczy Ernő: A magyarországi középiskolák multja és jelene. Budapest, 1896.

katholikusoknál, akár a protestánsoknál volt, igen kezdetleges kisérletszámba mehetett. Merőben új gondolat volt az *érettségi vizsgálat*, melynek célja a szellemi képzettség puhatolása volt. Ezzel szinte egy csapásra eltünt a régi iskola patriarchális engedékenysége. Utoljára említem, pedig talán a leggyökeresebb eltérést mutatta az új gimnázium *tanterve*. Ha összevetjük a II. Ratioval, azonnal szembeötlik a nagy különbség. Amaz merev, dohos illatú, szegényes, a középkor eszmekörében mozog, melynek középpontja, eszköze is, célja is a latin. Ez modern, telve a haladó kor kivánalmaival, felvilágosult szellemével; ez nemcsak a latinért van, hanem irodalmáért is, de a görög irodalomért is, meg a modern nyelvekért és reáliákért is. A Ratio még inti a tanárt, hogy ne térjen át a rokon tárgyak területére. Az Entwurf merőben ellentétes felfogással azt várja, hogy az eredmény az összes tárgyak kölcsönös hatásaként álljon elé.

Minden ízében emberséges és modern az az intelme, hogy a fegyelmezés módjának a tanulók életkorához kell igazodnia. Az alsó tagozat zárt, egységes művelődési anyagot nyújt. Elvégzése a feljebb lépésre, a reáliskolára és a gyakorlati életre is képesít. Az alsó szűkebb terjedelemben és leíró módon, a felső bővebben és rendszeresen nyújtja ugyanazt az anyagot. Felül csak a tantárgy neve azonos, de „a tartalomnak lényegesen újnak kell lennie“.

A tanterv gondosan kiválogatja azokat a tantárgyakat, melyek az *általános műveltség* fogalmából folynak. A régi nyelveknél a *formai képzés* nem marad ugyan figyelmen kívül, de főcél a klasszikus írók olvasása, melyek a humanus műveltség kimeríthetetlen forrásai. A görög több órát kap, annyit, hogy fáradsága gyümölcsét is élvezhesse a tanuló. Ez a terv nagyon számít a tökéletesebb tanító módszer várható eredményeire. Alapvető gondolata, hogy az anyanyelvet és irodalmát „alaposan és részletesen“ tanítani kell. Ez minden kétségen felül áll. Nehezebb azonban az a kérdés, hogy amellett kell-e s mely más élő nyelvet tanítani. Az Entwurf elrendeli a birodalomban használt összes nyelvek tanítását, de a szülőkre bizza a választást, a tanítási nyelv kivételével. „Oly ügyben, mely az ember leggyöngédebb és erősebb érzelmeit érinti, az a bölcs eljárás, hogy kerüljünk minden, még a legjobb szándékú erőszakot is és várjunk, míg az igazi szükségletek és érdekek kielégítésüket is megtalálják“.[1]) Milyen szép és emelkedett felfogás! A tanterv

[1]) Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich. Vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. Wien, 1849.

készítői azonban nem állnak meg az elvnél, hanem különbséget tesznek a nyelvek között a német javára. Ugy gondolták t. i., hogy egy soknyelvű hatalmas birodalomban szükség van egy oly nyelvre, melyen a míveltek egymással érintkezhessenek s a kormány kötelessége az állam érdekében gondoskodni, hogy ily fontos szükséglet *azoknak, akik kivánják,* kielégíttessék. De — s ezt elsősorban hangsúlyozzák — az általános míveltség célja hozza magával, hogy az anyanyelv mellett még egy élő idegen nyelvet is tanuljanak s ezzel olyan irodalmat ismerjenek meg, „melynek gazdagsága és képző ereje esztétikai és tudományos tekintetben sok más felett kitünik.“ Az élő nyelvek közötti egyenlőség elvét a tanterv készítő ezzel a német javára áttörték, de azzal igazolták magukat, hogy ez nem a jognak, hanem a szükségletnek az egyenlőtlensége.

A nevelés végső célja: *mívelt nemes jellem* formálása. A tantárgyak sokfélesége mellett igen-igen nehéz feladat kiválasztani azokat, melyek e célra szükségesek. Az eddigi iskola a súlyt a klasszikus nyelvekre vetette. De ma már világos, — mondja az Entwurf, — hogy a reáliákat, a matematikai és természeti tudományokat nem lehet többé ignorálni, nem lehet más tanulmányok „üres árnyékává“ tenni. És hangsúlyozza, hogy habár az óráknak körülbelül fele esik a klasszikus és hazai irodalmakra, mégis a súlypont nem azokon, hanem „az összes tantárgyaknak egymásra való kölcsönös vonatkozásában van.“

Van az Entwurfnak még sok intézkedése, amely eltér a régi magyar iskola szellemétől és napirendjétől. A lényeges elvi eltérések fennebbi vázolása azonban elég nekünk arra, hogy alapot adjon a következők megértésére. Már ezekből is látjuk, hogy az Entwurf iskolája sokkal haladottabb felfogást képvisel, mint a régi magyar iskola.

S mégis miért váltott ki oly heves ellenzést a protestáns egyházak vezetőségében? Ez ellenállásnak lényegében három okai volt. Első az abszolutizmusnak az a rövidlátó politikája, mellyel az iskolát a németesítés fészkévé akarta átváltoztatni. Második az az erőszakoskodás, amely a protestáns egyházaknak törvényekben és békekötésekben biztositott autonom iskolai jogát semmibe véve parancs és ráerőszakolás által akarta az új rendszert életbeléptetni. És harmadik az egyházak szegénysége.

Még gondolatnak is megborzongtató az a rövidlátású politikai rendszer, mely azt tűzte ki célul, hogy a kiskunsági vagy a székely gyermek tanítási nyelvéül a németet erőszakolja ránk. II. Jó-

zsef követte el ezt a merényletet először. Akkor Agh István püspöksége idején nem tiltakoztak ellene, amiért Fosztó-Uzoni erélytelenséggel vádolja a püspököt úgy, hogy Jakab Elek szükségesnek látja megvédelmezni őt. Eljárását az unitárius vallás legfájdalmasabb korszakának ismerete alapján, mint a galamb-szelidség és kigyói okosság kiváló példáját jellemzi és dícséri.[1])

Most erélyes és kitartó ellenállást láttak jónak és határoztak el. Minden rendeletre és intézkedésre alapos felterjesztésekkel feleltek s ezzel húzták-halasztották az időt, míg az alkotmányosság napja megint felvirradt.

Örökre példaszerű lesz az a mód, ahogyan az egyház iskolai autonom jogait történelmi alapon védelmezték. Ebből a munkából a legterhesebb rész Mikó Lőrincnek jutott. 1848-ban még a csak most felállított jogtudományi tanszéken ad elé. A Tripartitum és a Corpus Juris tanára 1850-ben már Brassai Okszerű Vezérét és Mozart Deutsches Lesebuchját tanítja székely gyermekeknek. Egy nehány év mulva, mikor a kormány a németnek nemcsak tanítását, hanem tanítási nyelvül való behozatalát is elrendelte, az egyház épen őt jelölte ki erre a nehéz és hálátlan feladatra. Azt az embert, akinek mindezek után még az is osztályrészül jutott, hogy öt éven keresztül öt terjedelmes feliratban fejtse ki az egyház álláspontját e rendelet törvénytelensége, méltánytalansága és jogtalansága felett.[2])

De Mikó még ezzel sem töltötte be teljesen történelmi hivatását. Ez a józan, higgadt és logikus fő, aki röviden, velősen és szóvirágok nélkül fejezi ki gondolatait. a meghatottságtól tűzbe jő s pennája sajátos lendületre kap és írása színessé válik, mikor az 1857. évi főtanácsnak, mint jegyző jelentést tesz arról a pénzgyüjtésről, melyet az egyház autonomiája és intézetei megmentése érdekében elhatározott és oly megható szép eredménnyel végrehajtott. Mert a tiltakozás okai között a szegénység is ott volt. Hogyne, mikor 4 egész és 2 fél tanár s 6—8 sehogy, vagy csak nagyon gyengén fizetett végzett diák helyett a törvény szerint egyszerre 12 tanári állás költségeiről kellett gondoskodni. És olyan időben, mikor még a rendszeresített kiadásokat sem tudta rendesen és fennakadás nélkül fizetni a pénztár. De ez az ok csak a lelkek mélyén élt s a kormánnyal szemben nem használták ki. És mutatja is a történelem,

---

[1]) Agh István unitárius püspök élete és kora. Ker. Magvető, 1882. 70 l.
[2]) Kovácsi Antal: Mikó Lőrinc életrajza, 1872.

hogy ezt a terhet a lelkeknek egy felejthetetlen sugallatára, az idők intését megérző áldozó készségével leghamarább és legkönnyebben el tudták viselni.

Elhangzott a főtanács vészkiáltása: „segítség, mert elveszünk.“ Híveink példás buzgósággal és áldozó készséggel jöttek intézeteink megmentésére. Az a tátongó nagy űr, mely az Entwurf előírásai és a valóság között volt, nagy erőfeszítésekre ösztönözte egyházunk híveit a főgondnoktól le az utolsó napszámosig. Az a bizottság, mely a 134000 m. Rfrt adományt összegyűjtötte és bejelentette, súlyos és komoly szavaktól terhes, a történelmi fejlődéssel és a kormány követelményeivel számoló jelentést ad be. A tanári létszám, a fizetés az előírtat meg sem közelíti. Csak „az idő kivánatai által igényelt, a szorító körülmények által parancsolt, az önfenntartás tekintetéből okvetetlen szükségessé vált intézkedéseket“ tették meg, mikor az egyházi és iskolai személyzet jobb móddal való elrendezését javasolták és megszavazták. 1847-ben megszavazták a két éves teologiai tanfolyam felállítását, de a valósításra nem volt pénz s a bizottság fájó lélekkel látja, hogy „künn úgy, mint itt Kolozsvárt papságunk erősen hanyatlóban van“. Ha valaha, úgy most igazán szükség van rá, hogy „a papság erősíttessék és ifjaink vallásos nevelése öregbíttessék“. Ifjaink a mostani „külinstitutiók és az anyagi helyzet átalakulása“ által a hivatali pályákról leszoríttatnak s a papságra terelődnek. Még az a félelem is megszállja lelküket, melynek alig mernek hangot adni: „a valaha csak teológiai szemináriummá átalakulás félelme“. Ezért kivánják taníttatni „az egyháztörténelmet lehető kiterjedésben szakadatlanul“. Íme már több mint 70 évvel ezelőtt kisértett a gimnázium elvesztésének gondolata! Akárcsak ma. Őseink megúszták a bajt úgy, hogy sem intézetet, sem egyiknek nyilvánossági jogát is el nem veszítettük.

Tiz szomorú esztendő után eljött „Erdély legelső boldog napja“: 1859 november 21-e: az Erdélyi Múzeum Egyesület megnyitása. A kollégium épületét nemzeti színekkel világították ki: A felső emelet ablakaiban vörös, a középsőben fehér, a földszinten zöld lángú mécsek égtek. A kapú fölött a múzeum épület volt kivilágítva, fölötte genius kiterjesztett szárnyakkal.[1]) A passiv resistentia évei után a visszatartott szellemi energiák felszabadulnak és

---

[1]) Ürmössy Lajos, Tizenkét év Erdély történetéből. Temesvár, 1894. 201 l.

szólásra nyilnak az addig összeszorított ajkak. Megindul a Keresztény Magvető, melynek bölcsője körül egyházunk legjobbjai állnak őrt. Ennek a folyóiratnak igazi jelentőségét csak az látja és tudja értékelni, aki egyházunk és iskoláink multját kutatta. Nyilvános forum nyilik meg vele, amely azóta bőven ontja a levéltárnak a nyilvánosságra nem létező kincseit.

Most már a birálat és elismerés őszintesége is hangot nyer. Jakab Elek csak abban látja az abszolutizmus sikerét iskoláinkkal szemben, hogy a kormány a tantárgyakra és tanrendszerre tetemes befolyást nyert s iskoláink az iskolai tanácsosok ellenőrzése alá rendeltettek. S hogy híveink akkora áldozatot hoztak, hogy iskoláink közül egy sem veszítette el nyilvánossági jogát, azt az 1850-ben megjelent első szövegezésű iskolarendező császári rendeletnek tulajdonítja,[1]) melynek híre az irodákból kijuthatott, de amelyet a miniszter később jelentékeny módosításokkal és mondjuk: enyhítésekkel léptetett életbe.

Kovácsi, Brassai legmegértőbb és leghűbb tanítványa s az abszolutizmus utáni unitárius tanügy egyik legelső vezérférfia, az Entwurf hatását a következő öt pontba foglalja össze:[2])

1. Hazai, vallási, polgári és házi igényeink mellőzésével iskoláink a birodalom minden részében levő gimnáziumokkal egyformásíttattak.

2. A felsőbb osztályokból a teológiai tantárgyak kimaradtak.

3. Kolozsvári iskolánk „egészen elvesztette egyetemszerű jellegét."

4. Iskoláink „tudós intézetekké" lettek: a tanulókból latin vagy görög nyelvészt kellett faragniok.

5. Elvesztették „vallásos jellegöket" s bizonyos „míveltségbeli egyöntetűség félszegsége" állott elé azzal, hogy nem lévén ipari és polgári iskolák, az egész fiatalság az egyoldalú gimnáziumi képzésre volt utalva.

Ezek a megállapítások helytállók ugyan, de egy pár megjegyzést tesznek szükségessé. A közoktatás *országos* rendezésének gondolata szükségképen hozza magával, hogy az iskolák individualitásának, az oly féltően óvott protestáns elvnek szenvednie kell. Hogy a teológiai tárgyak kimaradtak s főiskolánk elveszítette egyetemszerű

---

[1]) Az erdélyi iskolarendezési első szövegezésű császári rendelet 1850-ben. Ker. Magvető, 1876.

[2]) Iskoláinkról. Ker. Magvető, 1861.

jellegét, ez a fejlődésnek egy szükségszerű s az előzményekben nagy részben megokolt lépése volt. Ezért nem is volt kár. Hiszen már régen majdnem tarthatatlanná vált az a rendszer, hogy orvosnak, jogásznak készülő ifjú is nagy részben ugyanazt a bölcseleti tanfolyamot járta végig, mint a papságra készülő. S már a 20-as évektől kezdve volt a tanulmányokban bizonyos bátortalan bifurkáció. Az új rendszer csak bekoronázta és tervszerűbbé tette a fejlődésnek e tétova és bizonytalan lépéseit. És szorosan egyházi szempontból sem volt kár. Mert a teológiai szakképzés tervszerűbb megalkotását már az 1847. évi homoródalmási zsinat megkezdette. Ennek a ténynek következményeit kellett volna most levonnia az egyháznak, ha az intézmények fenntartásának sohasem szünetelő, sőt hovatovább súlyosbodó gondja közepette lett volna rá érkezése, hogy e feladata komoly megalkotására eszméljen. De csak az évszázad utolsó tizedében rendeződnek és szilárdulnak annyira a viszonyok, hogy e kérdés megoldását is komolyan munkába veheti. A „vallásos jelleg elvesztése“ tehát azt jelenti, hogy a teológiai tudomány mívelése a gimnáziumból kivonult igazi helyére, a teológiai főiskolára. Ami pedig a „míveltségbeli egyöntetűség félszegségét“ illeti, ebben igaza van ugyan Kovácsinak; de ez az állapot nem most kezdődött, hanem azelőtt még nagyobb mértékben fennállott, sőt egyházunk kebelében — dacára ismételten felmerült reformgondolatoknak — mindvégig fennállott. Hogy iskoláink „tudós intézetekké“ váltak, amelyekből latin és görög filologusok léptek ki? Ez lényegében azt jelenti, hogy az Entwurf készítői lelkében más, mélyebb és igazabb felfogás élt az iskola feladatáról, nem pedig az a sekélyes utilitárizmus, melyet a II. Ratio félszázados uralma a lelkekbe beplántált. A II. Ratio kötelező voltát mi protestánsok sohasem ismertük el ugyan s egészében nem is vettük át iskoláinkba. De hatása s az a szellem, melyet lehelt, magától is átsugárzott a protestáns iskolákra is. Kovácsi első megállapítása, hogy az Entwurf az uniformizálás mellett nem vesz tekintetbe semmi helyi, felekezeti vagy más közületi szükségletet, ránk nézve azt jelentette, hogy föl kell adnunk azt a régi felfogást, mely az iskolát csupán és kizárólag a papképzés és nevelés helyének tekinti. Ez pedig érzékeny és bántó követelmény volt, mert a kérdés eddig szilárd és kétségbevonhatatlan igazságként élt a lelkekben s az új irány most nagy problémává minősíti át.

De teljesen igaza lehet Kovácsinak abban, amikor az egyes tantárgyakban elért eredményeket számbaveszi. És ő klasszikus

tanú, mert a régi iskolában is tanított, — nemcsak tanult — s az újban is. A görögben, latinban, németben, mennyiségtanban olyan eredményeket értek el, minőt a régiben soha. Ellenben hiányos volt a tudásuk a földrajzban, mely nem külön tárgy volt, hanem csak a történelembe bekebelezve szerepelt. Nem helyesli a történenelem megosztását az alsó és felső tagozatban. Ő alól egyáltalában nem tanítaná. Tanú rá, hogy az osztrák állam részletes történelme helyett, ami rendelve volt, alul is, felül is, mindig a hazai történelmet tanitották. És kevés eredményt értek el a természettannál is, melynek okát a tárgyak „elforgácsolásában és megosztásában" látja.

Kovácsi meglátja azonban a hibát a Brassai reformjában is, még inkább az azelőtti iskolában, amely „sok tekintetben hiányos volt" ugyan, de a kor kivánalmainak megfelelt. A Brassai reformja az anyai nyelvet jogaihoz juttatta ugyan, felvett még egy élő nyelvet és több tárgyat s életre hívta a szaktanítást. De hiánya volt, hogy a tanfolyamot erőszakolta, szinte végig kergette a tanulót rajta, melyet már 17 éves korában végzett. Másik hiánya: a magyar nyelv a II. és III. évben, mikor a gyermek még éretlen a nyelv logikájának megértésére. És erre az elégtelen anyanyelvi készületre „tévedés volt" két idegen nyelv (a latin és német) tanulását felépíteni.

Jakab Elek szintén a régi iskola neveltje, de oktatásügyi kérdések állandó figyelemmel kisérője, élesebb kritikával kiséri iskolai tanításunkat.[1]) 1849. fogságából kiszabadulva Kolozsvárt telepszik meg s mint mondja, bő tapasztalat alapján győződött meg arról, hogy „a mi gymnasiumi és nevelési rendszerünkben igen sok és lényeges javítni való van". A hiba forrását részben a rendszerben, részben a tanító erőkben találja. Az előkészítés a technikai pályára hiányos, lépést nem tartó, tanulóink külföldi egyetemeken nem állják a versenyt. Nincsenek szakkönyvtárak, taneszközök, módszeres kiképzés. Teológusokból, sőt VII—VIII. osztályú gimnázistákból tett „tanonctanárokkal", ma már a korral lépést tartani nem lehet. Javítani a helyzeten, quo citius, eo melius. A 12 rendes tanárt be kell állítani, a teljes főgimnázium mellé a „papneveldét" és a „*mesterképezdét*" szervezni, Tordán állami segítséggel egy reálirányú iskolát állítani. Bárhogy fáj is, „egynek átalakulni kell okvetlen,

---

[1]) A gymnasiumi oktatás általában s különösen a budai kir. egyetemi főgymnasiumnál. Ker. Magvető, 1875.

hogy a más kettő, hogy hitfelekezetünk egyeteme élhessen", mert „melius est praevenire, quam praeveniri".

A leghosszabb téli éjszaka után is megvirrad. 1861 junius 30-án Tordán tartott zsinati főtanácsot Székely Mózes főjegyző e szavakkal nyítja meg: „egy nyomasztó évtized lefolyása után" megértük azt az időt, hogy főtanácsot nem Kolozsvárt, hanem más gyülekezetünkben tarthatunk. (T. i. az abszolutizmus ezt is eltiltotta.) Rámutat arra, hogy gyülekezeteink, alsóbb és felsőbb iskoláink polgári legfelsőbb parancsok következtében „általunk nem is gyanított véletlen nagy változásokon mentek át". Magasztalja a főgondnok éber vigyázását autonomiánk védelmében. „De ennek dacára anyaszentegyházunkra, iskoláinkra, úgyszólva ránk erőszakolt állami legfelsőbb intézkedéseket megakadályozni, feltartóztatni közügyünk veszélyeztetése nélkül nem volt hatalmában". A helyzetet szép reményekkel kecsegtetőnek, de még kétesnek" látja s feladatul azt tűzi ki, hogy alkotmányos életünk felüdülésével az átalakulás vagy visszahelyezés iránt való intézkedéseket" tegye meg a főtanács.

Ezek a szavak visszapillantanak a multra, de programmot is tartalmaznak a jövőre. Aranyosrákosi Székely Sándor halála után (1852) a legnehezebb években kerül az egyház kormányrudja mellé, melyet Kaáli Nagy Elek főgondnokkal együtt éberen és eszélyesen vezet. Minden szaváért felelős, minden szavának súlya van. Megtudjuk tőle, hogy autonomiánkat éberen őrizték egész addig a pontig, mely az intézetek létének veszélyeztetését jelentette. A jövő programmjának az irányát pedig a *visszahelyezés* szó fejezi ki hűen. Már erre a zsinatra terjesztenek elé egy tantervet. Eszerint az egész tanfolyam 11 év, melyből 3 az elemi, 5 a nyelvészeti és 3 a „bölcselmi" tanfolyamra esik. Az igazgatóság azonban kifejezi azt a véleményét, hogy „a tudományok jobb móddal való beosztása s a tanulóknak több érettségre juthatása céljából", a 8 alsó évet 9-re kellene emelni. A zsinat nem határoz, hanem kiadja a köröknek hozzászólás végett. A történelem tanítása módosítására azonban már most felhatalmazza az igazságot. Ez a módosítás pedig az volt, hogy Ausztria történelme helyett hazai történelmet tanítottak. Végül ez a tanterv az 1863. évi kolozsvári főtanácson kerül tárgyalásra és fogadtatik el.

A 60—70-es éveket a tanterv szempontjából a kisérletezések és félrendszabályok korának nevezhetjük. Nálunk is, országszerte is. Minden bajnak és nyomorúságnak a forrását az Entwurfban keresték. Nemzeti szempontból olyan erős ellenszenv élt a lelkekben ellene,

amely minden pedagógiai jelességét és kiválóságát elfeledtette. Valami újat kivántak, amely ne legyen olyan, mint az Entwurf. 1861-ben megjelent egy országos „ideiglenes tanterv“, amely határozott visszaesést jelent az Entwurffal szemben, de megvan az a politikai eseményekben megokolt egyetlen előnye, hogy elrendeli „a nemzeti tárgyak“ kötelező tanítását. A tanítás nyelvére nézve pedig azt, hogy a magyaron kívül a tanulók többsége által értett nyelven is folyhat a tanítás, kikérdezés, de minden kényszer nélkül és szabadon. A következő évi rendelet egy lépéssel tovább megy s a magyaron kívül minden más hazai nyelvet *egyenjogú tannyelvnek s kötelezett rendes* tantárgynak minősít. Nagy zür-zavar keletkezett erre, melyet még súlyosbította a helytartó-tanács minden hozzáértés nélküli elvtelen adminisztrációja.

Ilyen volt a helyzet országszerte, midőn az 1863. évi főtanács az igazgatóság által készített tantervet elfogadta. *Ez a tanterv lényegében és alapelveiben nem más, mint a Brassai által készített s az 1842. és 1843. évi főtanácsoktól elfogadott és életbeléptetett tanterv. Főiskolánk tehát 1842-től — az abszolutizmus idejét kivéve — egészen a 90-es évekig, tehát egy félszázadon keresztül a Brassai tanítási terve szerint tanított.*

A tantervet általános elvek vezetik be. Egyik ez: „iskoláink körül teendő intézkedéseinkhez *alapul és kiindulási pontul az 1842. és 1843. évi egyházi főtanácsok által elfogadott tervezetet kell vennünk:* mert a lélektani, neveléstani s logikai elveket, melyekre azt a tervezetet akkor fektették, hosszas gyakorlat és megpróbálás után is igazaknak, helyeseknek s gyakorlatilag nemcsak kivihetőknek hanem igen hasznosaknak is találtuk“.

Másik ez: a terv szolgálni kivánja a tudomány és élet, polgári, társadalmi és egyházi viszonyaink gyakorlati érdekeit; a pap- és tanitóképzést és a magasabb tudományos pályákra szükséges alap és előismeretek megszerzését. Nyilvánvaló, hogy ez a tanterv igen sokat markol. Egyházi életünkben, hiveink életében felmerülhető mindenféle, sokszor ellentétes irányú érdeket ki akar szolgálni s félni lehet, hogy épen ezért egyiket sem szolgálja egészen. Az Entwurf emelkedett szellemű célkitüzését: *mivelt jellem, általános míveltség,* nem ismeri. Készítője az életet a gyakorlati haszon szemszögéből nézi s mindent ennek rendel alá. A tanterv három, mondhatni önálló részre oszlik. Mindeniknek meg van a saját iránya és célja.

Az első *reális,* tartama három év. Ez a kollégium legalsó

tagozata, a későbbi *„előkészítő"* iskola, vagy a még későbbi *elemi iskola.* Ez még nincs elválasztva elvszerű tudatossággal a gimnáziumtól. Még nincs saját célja, amint az 1868. évi népoktatási törvény meghatározza. Még nem a népért van, hanem azért, hogy „az egyszerű mesterember, kereskedő vagy földmíves szerény pályájára az írásban és olvasásban, a számtanban, termény- és földrajzban s mindenekfelett az anyanyelv gyakorlati ismeretében kellő képességet nyerjen." Ez még az 1839. évi „elemi" iskolai tanterv gondolatvilága, melyet a 70-es években Kozma Ferenc és Kovácsi elvi tévedése miatt bírálták és kifogásolták. Előkészít a gimnáziumra s némileg megfelel a későbbi *polgári iskolának* is.

A második a *humanisztikus vagy nyelvészeti,* tartama 5 év, megfelel a későbbi I—V. gimnáziumi osztályoknak. Főfoglalkozása a nyelvészet, különösen az anyai nyelv, mint a tudományos nyelvészet alapja; továbbá a német, valamint a latin és görög s az ezekre vonatkozó tárgyak; „gyakorlati hasznáért" a földrajz és számtan.

A harmadik a *tudományos rész,* tartama 3 év, mely magában foglalja a régi történelmet; ezenkívül szám- és mértan, természet- és vegytan, rendszeres „terményrajz" és történelem; a második fokon tanult nyelvek irodalma.

A vallás tanítása az egész tanfolyamon foly.

Heti órák száma a 3 alsó osztályban 23, a IV—V. nyelvészeti osztályban 22, a bölcselmi tanfolyamon 20. Az elemi 3. osztályában van már 1 óra német. A középfokon német minden osztályban, összesen 21, latin a II. o.-tól, összesen 19, görög a IV—V. o-ban 11 óra.

A bölcsészeti tanfolyam első évén algebra 4, egyetemes történelem 5, második évén fizika vagy vegytan 5, bölcsészet 4, harmad évén vegytan, ásványtan vagy fizika 5, bölcselet 4 ó. a túlnyomóak. Első, második éven magyar 1—1 óra, harmadikon magyar irodalom története 2 óra, latin, görög, német minden évben 2—2 óra, hazai történelem a harmadik éven 3 óra. A nyelvészeti fokon a főtantárgy az I. évben a német (heti 8 ó.), a másodikban a latin (heti 6 ó.), a negyedikben a görög (heti 6 ó.). A bölcsészeti tanfolyamon a nyelvészet írók olvasására, irodalmára szorítkozik. A magyar irodalomban most jelen meg először a fogalmazás szorgalmazása. Ezen a tanterven van egy nehány feltűnő vonás, amely a korabeli divatos tervektől megkülönbözteti.

Egyik ilyen vonás az, hogy minden osztálynak van egy fő-

tanulmánya, amely óra számával a többi fölött kiemelkedik. Oka az a lélektani tapasztalat, hogy nem helyes a figyelmet tulságosan szétszórni, hanem a gazdaságos tanulás céljából sok időn át egy tárgyra összpontosítani. Ez jobban biztosítja a sikert. Visszatérés a régi rendszerre, mikor az osztályokat nem számokkal, hanem az uralkodó tárgy nevével nevezték meg. A másik az, hogy az idegen nyelvek tanítását nem a latinnal, hanem a némettel kezdi. Ennek oka az, hogy itt a nyelv beszélése is cél lévén, nemcsak megértése és írása, mint a latinnál és görögnél, jobb a fület és nyelvet mentől korábban és huzamosabban hozzá szoktatni. A harmadik az, hogy a középfokon a történelem egészen kimarad; megokolása az, hogy a nemzeti öntudat fejlesztésére nem tartják legészszerűbb eszköznek.[1]) Alól csak történelmi életrajzok helyesek, de nem külön tárgyként, hanem a magyar olvasásnál.

A negyedik az, hogy kimaradott a természettan, mert nagyobb képzőhatású tárgyaktól venné el az időt és mert „a lélek- és neveléstan elveivel ellenkezőnek" tartják ugyanazt a tárgyat kétszer, alól népiesen, felül rendszeresen, miként az Entwurf tette, tanítani. És kimaradott a „természetrajz" is, mert „az elemző, okoskodó és következtető értelmi erő fejlesztésére" e tárgyaknál ritkán nyilik alkalom. Aztán — mondják tovább — a tanuló a szükséges ismereteket már az elemiből hozza s a gyakorlati alkalmazás nem a gimnázium, hanem a reáliskola dolga. Csupán „élvezetül és csemegéül" ajánlják kirándulásokkal a fűvészetet. Utolsó jellemző vonása az, hogy a heti órák száma alól több, mint felül.

Egy futó pillantás meggyőz arról, hogy ebben a tervben végig Brassai didaktikai felfogása érvényesül. Az 1842—43. évi tantervben az első osztály egyszerre kezdi a latint és németet; itt a latin már elmarad, hogy egyszerre ne markoljanak igen sokat. A történelmet az érzelmi élet fejlesztésére igen alkalmas eszköznek tartja, de beosztását és kezelését elhibázottnak. Innen mostoha kezelése. A természettudományokat — bármilyen csodálatosan hangzik — kötelező tanulmányoknak nem venné be. A természetrajzot pedig a beszéd- és értelemgyakorlatok legbővebb forrásául már az elemi iskola első osztályába felveszi.[2]) Tehát van már anyag, melyhez a beszélgetés fűződhetik. Azért maradhat el itt. Csupán a botanikát venné ő is fel.

[1]) Kovácsi Antal: A gymnasium. Ker. Magvető, 1870. 142 l.

[2]) Tudományrend a kolozsvári unitárius collegium alsóbb osztályaiban. Vasárnapi Ujság, 1844. jan. 7., 14. sz.

De van e tantervvel kapcsolatosan olyan intézkedése is a főtanácsnak, amely nemcsak visszatérést, hanem visszaesést is jelent. A négy alsó osztályban megint visszaállítja az osztályrendszert. Sőt az V—VI. osztályokra nézve is kimondja, hogy itt lehetőleg több tárgyat tanítson egy tanító. S csupán a többi osztályokban hagyja meg „az életben levő szakrendszert". Aztán kimondják megint az osztályok összevonását: a filozofusok a nyelvészeti órákon együtt járnak. A természettan tanára egyik évben csak természettant, a másikban csak vegytant tanít. Pénzügyi szempontok diktálták e határozatokat, melyeknek kizárólagos uralma már 1841-ben éles és rosszaló megjegyzésekre adott okot Brassainak. Ezek bosszanthatták Brassait s ezért mondotta, hogy valahányszor állam és egyház iskolai kérdésekben szemben állt egymással, a haladottabb álláspontot mindig az állam képviselte.[1]) Hiszen a szakrendszert, melyért annyit küzdött s melyet annak idején „legnagyobb súlyú gondolatnak" mondott, a határozat eltörölte. Sőt ez a főtanács vetette el az Udvarhelyi-kör azon indítványát, hogy „egy tanítómesteri képezde" állíttassék fel. Nem fogadják el, mert a magán- és köztanítást elegendő előkészületnek tartják, mert a mestereknek „papi jelölteknek' is kell lenniök s ezek nem „képezdében", hanem a teológiai tanfolyamon készülnek elő. És végül — ezt kellett volna első és utolsó okul felhozni —, mert nincs rá költség.

Az alkotmányos élet helyreálltakor az új miniszter nemes hévvel fog hozzá a munkához. Mindenfelől különböző tervek és javaslatok merülnek fel. Minthogy minden bajt az Entwurfnak rótták fel, az volt a kérdés: hogy lehetne a közoktatást nemzeti alapon az Entwurftól függetlenül szervezni. Eötvös megalkotja liceumi tantervét s az I. és V. osztályokban életbe is lépteti. Ez a tanterv 9 éves gimnáziumot tervez az 1848 előtti középiskola hármas tagozatával: 4 éves kis gimnázium, mely megfelel a régi grammatikai iskolának; a 6 éves nagy gimnázium, mely a kis gimnáziumot a humanitas-osztályokkal köti össze. És végül: a 3 éves liceum, amely megfelel a filozófiai tanfolyamnak. A felső tagozat trifurkálódik. A tárgyak ugyanis kétfélék: olyanok, melyeket mindenki tartozik tanulni s olyanok, melyeket más-más terjedelemben tanulnak aszerint, amint a nyelvészeti-teológiai, vagy a jogi, vagy az orvosi-természettudományi pályákra szándékoznak menni.

Eötvös ezt a tervet elküldte az autonom felekezeteknek hozzá-

---

[1]) Középiskoláink ügye. Budapesti Szemle, 1874.

szólás végett. Tőlünk Kovácsi Antal veszi boncolás alá.[1]) A régi humanus iskola iránti előszeretettel nézi s főhibáját abban látja, hogy hármas célt akarván szolgálni, egyre sem lesz képes s a gimnáziumi oktatás „összhangzatos rendszerét teljesen felzavarná." E megállapításban véleménye találkozik Fináczyéval, aki így foglalja össze róla véleményét: „A szaki képzés és hasznossági elv tekintetének a tantervbe való ilyen bevitele teljes ellentétben áll a középiskola valódi feladatával és az önálló szellemi képzésnek szükségszerű egységével."[2]) E „bonyolult és erőszakos terv" nem lépett életbe, mit nincs okunk fájlalni.

Eötvös halálával a középiskolák ügye „aggasztó zűrzavarban" maradt. Utódja, Pauler 1871-ben bocsátott ki egy tantervet, mely nem egyéb, mint az Entwurfnak módosított alakja. Megint Kovácsi szól hozzá.[3]) Megrójja, hogy mindegyre új rendszerekkel kisérleteznek: az 1868—71. évek ifjúsága három különböző tanterv szerint „zaklattatik át a gimnáziumi tanfolyam alatt." Látja, hogy ez a terv tulajdonképen az Entwurf változata. Inkább tetszik neki, különösen azért, mert a gimnáziumi életet visszatereli „a maga természetes észszerű útjába." Csupán azt tartja tévedésnek, hogy nem szerves egész, hanem alsó és felső tagozatra oszlik. Ebből következik az a „félszegség", hogy a tárgyak egyszer népiesen, azután rendszeresen kerülnek előadásra.

Egy évtized mulva Trefort Ágoston bocsátotta ki az 1883. évi XXX. t.-c. alapján álló tantervet, amely a kisérletezések és félrendszabályok korszakát lezárja s nyugalmat teremt a középiskolai reform sokat vajudó kérdésében.

A 70-es évek magyar irodalma tele van középiskolai javaslatokkal. A kérdés a humanizmus és reálizmus körül forgott. A régi humanus iskolát kellett a kor tudományos követelményei szellemében átalakítani. A sok tekintetben kitünő Entwurf ott lett volna mintául, hiszen a vitatott kérdést a legszerencsésebb módon oldotta meg: a humanus tanulmányok mellett megfelelő tért és irányítást nyújt az ú. n. reáliáknak is. Csak ne lett volna nemzeti tekintetben olyan szomorú szerepe és emlékezete. Ezért óvakodtak tőle és sokáig nem akarták mintául venni. És mégis, hatását a magyar középiskola életében egészen a háborúig nyomon lehet követni és kimutatni.

[1]) A gymnasium. Keresztény Magvető, 1870.
[2]) A magyarországi középiskolák multja és jelene.
[3]) A gymnasiumok új tanterve. Ker. Magvető, 1871.

Brassai önálló javaslatokkal nem lépett fel. De a kérdés vitatását, mint egyetemi tanár is állandóan figyelemmel kisérte. 1874-ben[1]) Salamon Ferenccel száll vitába, ki panaszolja a klasszikus nyelvek tanításának sikertelenségét, melynek okát a rendszerben s a grammatika tanításában látja. Brassai védelmére kel a régi iskolának s a bajt nem benne, hanem a szájbarágásban, az igen sok magyarázásban és acroamatica methodusnak ama „hitványabb fajában" látja, melyet praelegálásnak nevez. A klasszikusok fordítói „a lelki kincsek valódi tolvajai", kiadói „orgazdák", kik a tanuló önmunkásságának „utolsó szikráját is kioltják". A másik bajt abban látja, hogy a tanulókban hiányzik a jóakarat. Ez a legszerencsétlenebb állapot. Nem lát más gyógyszert ellene, mint ezt: *szüntessük meg a klasszikus nyelvek kötelező tanítását* s pótoljuk modern nyelvekével. Brassai kimondotta a vitatott kérdésben a legmesszebb menő szót. De mintha maga is megijedt volna, többé nem ismétli. Pedig a kérdésre ismét visszatér. 1875-ben, mint a kolozsvári egyetem mathematika-természettudományi karának dekánja a jutalmak kiosztásakor értekezést olvas fel: *A classicus nyelvek tanításáról.*[2]) Jegyezzük meg, mert jellemző: a mathematikai kar dekánja a klasszikus nyelvek tanításáról. Itt rostálgatván a humanisták és reálisták állásfoglalását és érveit, óvatosan „nyilt kérdésnek" mondja a reálisták amaz állítását, hogy a grammatika nélkülözhető eszköz az értelem fejlesztésére s „alanyias, egyéni véleménynek" a magáét, amely szerint a nyelvtan „kipótolhatatlan és kicserélhetetlen". Valamint azt is nyilt kérdésnek tartja, hogy a klasszikus és modern remekek esztétikai és erkölcsi tekintetben egyénlő színvonalon állanak, mint a reálisták állitják. Ő ezzel szemben csak azt említi, hogy „a classicusok az idő próbáját kiállották". Panaszolja, hogy a reálistáknak sikerült „részint becsempészni, részint kierőszakolni a gimnáziumba annyi reálét, hogy kellő helyet csak a humanizmus rövidségével foglalhat". Folytatásul a görögöt akarják kidobni Hunfalvy minden erélyes ellenmondása mellett is. Ha ez sikerül, „halál harangja kong vele a humanizmusnak".

Mi a teendő e nehézségek közepette? Egyik az, hogy jobb módon kevesebb idő alatt tanítsunk oly sikeresen, mint eddig tehették a humanisták, míg korlátlan idő állott rendelkezésükre. A másik az, hogy a célt alacsonyabban tűzzük ki. Ez nem lehet

[1]) Középiskoláink ügye. Budapesti Szemle, 1874. 362—411. l.

[2]) Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Anni 1875—76. Fasciculus II. És: Budapesti Szemle, 1876.

más, mint: kulcsot adni a fiatalság kezébe a klasszikus remekek felnyitására. Erre elég egy érdekes olvasmányokat tartalmazó olvasókönyv és egy chrestomathia.

Ugy tünik fel, mintha ellenmondás volna Brassai iskolai reformjának egész gondolati megalapozása és a két értekezésben kifejtett álláspontja között. Ott a latin ellen küzd, mert „feltörhetetlen héja" akadályozza a tudományos ismeretekben való előhaladást. Ott azzal harcol, hogy az iskola a középkor dohos levegőjében él alig pislogó mécses mellett s künn az életben a XIX. század Lagrande lámpáját használják. Ott a magyar nyelv jogaiért harcol. Itt a klasszikus nyelvek pótolhatatlanságát vallja s a modern nyelveknek a klasszikusokéval egyenlő észfejlesztő hatását nyilt kérdésnek nyilvánítja. *A módszer*ben még megalkuvás nélkül hirdeti, hogy a klasszikus nyelvek a formai képzés szempontjából pótolhatatlanok. Itt enyhít felfogása merevségén s csak „alanyias, egyéni véleményként" fejezi ki. Másfelől becsempészésről, beerőszakolásról beszél a humanizmus hátrányára az, aki 1841-ben hatalmas ellenzék tiltakozása ellenére maga erőszakolt be egy nehány reális tárgyat a tantervbe. S aki annak idején kidobta a latint, most egyfelől a humanizmus lálharangjának kongását hallja, másfelől maga hozza javaslatba, hogy a latin kötelező volta töröltessék. Ezek az értekezései, valamint ama másik,[1]) melyben Bokor Józsefnek *A középiskola eszménye* c. könyvét olyan élesen birálja, végső elemzésben nem egyebek, mint a humanus iskola védelme a betolakodó reálizmus ellen. De lényeges különbség van abban, mit támad amott s mit véd itt. Ott támadja a latint, *mint a tanítás nyelvét*, itt védi a latint, mint *az értelem gimnasztikájának kipótolhatatlan eszközét*. A reálisták felfogásának jogosságát nem tagadja, nem is fogadja el. Olyanszerű az állásfoglalása, mint a nyelvmívelés kérdésében az orthologia és neologia között. Egész szellemisége a mult humanus iskolájában gyökerezett, lelkének legmélyebb gyökerei ide ágyazódnak be. De a haladó idővel állandóan lépést tart, figyelemmel kiséri a kor eszmeáramlatait: mérlegelő lélekkel vizsgálja azokat s nem zárkózik el a kor követelményei elől.

Érdekes a felfogása az érettségi vizsgálatról. Az érettségi bizonyítvány nem alkalmas a tanulás eredményének megállapítására. Még pedig azért, mert azok állítják ki, akik működése eredményét kellene megitélnünk. „Mintha a vendéglős étlapjából akarnók ételei

1) Még egyszer a középiskola ügye. Budapesti Szemle, 1875.

jóságát megitélni." És azért is, mert a jegyeknek „nincs viszonytalan értelmük." Ezen csak felvételi vizsgával lehetne segíteni (íme Anghelescu törvénye!), de úgy, hogy az ifjút „egy, legfölebb két rokon tudományból kérdezzük ki." Olyanformán, mint a tanári vizsgán.

Különben helytelen az a felfogás, hogy a középiskola előkészületet nyújt a felsőbb iskolákra. A középiskola egyetlen elve: *a formale principium.* Már csak azért is, mert a humanizmus és reálizmus ellentétét kizárja és az „előkészítés" önként következik belőle. Feltünhetik Brassainál, hogy a jellem formálását nem tartja az iskola feladatának. Pedig a klasszikus nyelvek tanításáról szóló értekezésében „szörnyűséges eszmének" mondja azt, hogy a reálisták ki akarják rekeszteni az erkölcsi nevelést a tanügyből. És szinte érthetetlen, miért mondja „kezdeties és felületes" eljárásnak Bokorét, aki a tanítás sikertelenségének okát a hibás módszerekben s a tanulmányok rendszere mivoltában keresi. Ezt az a Brassai mondja, akinek pedagógiai érdeme épen a tanulmányok helyes rendezésében és a tanító módszer elvei felfejtésében áll. Brassai teljesen elfoglalja magát az iskola tanulmányi rendjének s tanító módszerének javítása gondjával. S nem marad rá ideje, hogy a nevelés magasabb rendű kérdésével foglalkozzék. Innen van az, hogy hosszú pályája alatt nem vesz alkalmat magának, hogy az Entwurf „nemes jelleme" célkitűzését megvizsgálja s a hozzá vezető eszközök és módok felett elmélkedjék. A „nevelés" körébe tartozó fogalmak közül csupán a „tekintély" kérdésével foglalkozik egy ízben.[1]) A kor ama divatos frázisával szemben, hogy a tekintélyek kora lejárt, meggyőző szavakkal száll sikra s nem tud elképzelni sem iskolát tekintély nélkül, de *„természetes úton kivívott és elismertetett tekintély"* nélkül. Amit e felfogás támogatására felhoz, az ma is teljesen helytálló. A helyzet ma is sok tekintetben hasonló a 60-as évekéhez. Az ifjúság féket nem tűrő, fegyelmet elismerni nem akaró magatartását tapasztalta ő is, mi is a háború utáni években. Az új „életformák" keresésének vágya hatalmába ejtette azt az ifjúságot is, a mait is. Ezt a vágyat elméleti fejtegetések és izgatások is táplálták.[2]) De minden komoly vezető, még a háború utáni forradalmak élményei után is, egyetért Brassaival abban, hogy tekintély nélkül nincs nevelés. De az a tekintély természetes úton, szintúgy magától kell hogy megszülessék és elismertessék. Hibás úton jár az a tanár vagy nevelő, aki erőszakolni akarja azt. *Dr. Gál Kelemen.*

[1]) Még egy kis elmélkedés az iskola ügye felől. Ker. Magvető, 1868.
[2]) G. Grunwald. Die Pädagogik des zwanzigsten Jahrhunderts. 1927.

Róma új hatalma.

Ez év február 11-én életbelépett az ú. n. lateráni szerződés, mely az 1870 óta húzódó „vatikáni problémát“ megoldotta. Mult számunkban röviden emlitve volt már e probléma lényege, itt csak a teljesség kedvéért röviden megjegyezzük, hogy e szerződés a pápai állam részbeni visszaállitásával megszüntette a pápák önként vállalt vatikáni fogságát s elenyésztette azokat a nehézségeket, melyek minden igazán katholikus és jó olasz hazafinak kétségen kívül sok nehéz órát okoztak. Ebből a szempontból nézve a dolgot, mi protestánsok is örömmel üdvözölhetnők a szerződés létrejöttét, hiszen azt a régóta vajudó kérdést: az egyház és állam találkozását a hívő lelkekben önmagával kibékitette és a problémát eloszlatta. Van azonban a kérdésnek más oldala is, melyre érdemes pár percnyi figyelmet fordítani. A szerződés mibenlétét illetően professzor La Piana György volt katholikus páter, jelenleg az amerikai Herward-egyetem nagyhírű egyháztörténelmi tanára, igen világos és jól kifejtett rövid kis értekezést írt a „Christian Register“-be. Legjobb lesz, ha ezt az értekezést szórul-szóra leközöljük:

„A Vatikán és Itália között létrejött szerződés meglepő dokumentuma egyfelől az egyházi követelések merészségének, másfelől pedig az állam jogait minden védelem nélkül kiszolgáltató engedékenységnek. E szerződésnek három része van: maga a békeszerződés, egy pénzügyi egyezmény és a Konkordátum. Mindháromban szembeszökőek azok az engedmények, amelyeket Itália tesz a Vatikánnak földekben és épületekben, készpénzben és értékpapírokban, egyházi intézményeknek és személyeknek adott kiváltságokban, az egyházi törvénykezésnek az állami elé és fölé való helyezésében. Viszonzásul a pápa „a római kérdést végleg és visszavonhatatlanul elintézettnek, tehát nemlétezőnek deklarálja és elismeri az Olasz Királyságot a Savoyai-dinasztiai alatt, Rómával, mint fővárossal“. (Békeszerződés 26. §.) Ez minden: egyszerű elismerése annak, ami 1870. óta amúgy is tény volt. A békeszerző-

dés elismeri továbbá a Vatikáni Államot, mint független szuverénitást, melynek következtében az részt fog venni az európai nemzetek diplomáciai rendszerében.

Ha nem lett volna más szerződés is, úgy ez a békeszerződés, az olasz népre nehezedő súlyos pénzügyi kötelezettségek és a Vatikán nemzetközi helyzetének kiélezettsége ellenére is, kevés változást hozott volna a jelenleg fennálló viszonyok közé. E békeszerződés mellett azonban ott van a Vatikán és Itália közt létrejött Konkordátum is, amely még sokkal nagyobb horderejű határozatokat tartalmaz, mint a békeszerződés maga. Mert amig a békeszerződés csak egy kis vatikáni államocskát teremt meg, mely Itália egységét komolyan nem veszélyezteti, addig a Konkordátum viszont óriási hatáskörrel olyan helyzetet von maga után, mely Olaszország minden városában és törvényhozásában a vétó jogán államot csinál az államban. Nézzük meg, miként befolyásolja a Konkordátum általában a nevelést és a kulturális haladást.

Ha világi ember olvassa a Konkordátumot, csak a 26. §-t fogja olyannak találni, mint amelynek szavai erre vonatkoznak. A vallástanítás, mely „jelenleg csak az elemi iskolákban kötelező, tovább fejlesztessék a középiskolákon át“ az egyház tanterve és ellenőrzése mellett. E tc. következményeképen a katholikus vallás tanítása kötelező lesz ezentúl minden Gimnasii- és Licei-ben, vagyis minden középiskolában. A tanárokat csak az egyház hozzájárulásával lehet kinevezni, ugyane hatóság azonban elmozdításukat is követelheti.

E megállapitások már magukban véve is elég nagy horderejűek, de még ezek sem képezik az egyház követeléseinek maximumát. Van két törvénycikk (Konkordátum 5. §. és Békeszerződés 23. §.), melyek közvetve ugyan, de teljes felügyeletet biztosítnak az egyház részére Itália egész nevelési rendszere és kulturélete felett. A Konkordátum 5. §-a kimondja, hogy azok, akik a katholikus klérust hűtlenül elhagyták, vagy akik ellen „az egyház cenzurát gyakorolt, nem alkalmazhatók tanárnak, hivatalnoknak, vagy bármely olyan pozicióra sem, ahol a nyilvánossággal közvetlen érintkezésük lehetne“. E tc. első része azt jelenti, hogy többszáz kiváló középiskolai, sőt egyetemi tanár is, kik pedig poziciójukat tudományos képzettségük és érdemeik révén nyerték volt el, most elvesztik állásukat csak azért, mert ifjú korukban meggondolatlanul a klérus tagjai közé léptek s mikor ezt a pályát nem tartották maguk részére kielégítőnek, kiléptek onnan. A tc. második része

azonban még ennél is súlyosabb következményeket von maga után. Minden tanárt, aki az egyház „cenzuráját“, azaz rosszalását magára találja vonni, el kell ezentúl állásából bocsátani. Az ilyen cenzurákat felidéző körülmények listája meglehetősen nagy területét öleli fel (l. Codex Juris Canonici, Can. 2255. stb.) a különböző bűnöknek, mulasztásoknak, törvénysértéseknek, stb., amelyekért a cenzura vagy automatice jár, vagy pedig esetről-esetre alkalmaztatik. Elég elolvasni a IX. Pius alkotmányát (Apostolicae Sedis), amely még ma is csaknem teljesen érvényben van. „Tévtanok“ tanítása, melyek seregestül fel vannak sorolva ugyane IX. Pius híres Syllabus-ában, vagy pedig X. Piusnak a modernizmus ellen kiadott Encyclical Pascendi-jében szintén maguk után vonják e cenzurát. Más szavakkal: e tc. hatalmas fegyvert adott az egyház kezébe, mellyel ellenőrzése és uralma alatt tudja tartani Itália összes tanítóit és tanárait, elemi, közép és felső fokú iskolákban egyaránt. Minden szabad kutatás, liberális gondolkozás ezentúl tiltva lesz olasz tanítók és tanárok számára. Hogy e §-t félre ne lehessen érteni és hogy annak hatálya csakugyan kiterjedjen egész Itáliára, a békeszerződésbe egy újabb §-t vettek be, mely fenti tc. hatályát még jobban kiszélesíti. A békeszerződés 23. §-a ezeket mondja: „Ítéletek és dekrétumok, melyeket az egyház bocsátott ki és hivatalosan közölt az állami hatóságokkal, egyházi vagy disciplinárius ügyekre vonatkozóan, azonnal törvényerőre emelkednek minden polgári ügyre vonatkozóan.“ Ezek a szavak: „egyházi és disciplinárius ügyek“ eléggé tágértelmüek arra, hogy csaknem mindent magukba foglaljanak, különösen azért, mert annak meghatározása, hogy mi tartozik ezen fogalmak alá és mi nem, az egyházi hatóságok feladata.

Az egyház ellenőrzése tehát minden lényeges kulturális és nevelési kérdés felett biztosítva van Itáliában; az egyházi hatóságok ítéletei és decretumai a rendőrség által fognak végrehajtatni.“

Eddig tart La Piana professzor cikke. Felesleges kommentárokat fűzni hozzá, beszél az magáért. Olaszországban hát diadalra jutott az egyház világi rendeltetésének az elve. Ám vajjon milyen hatással van ez a világ többi országainak katholikusaira? Javított-e, vagy rontott inkább helyzetükön a Lateráni Szerződés?

Mikor e szerződés létrejöttének a híre szétszaladt a távirón a világ négy tája felé, mindenütt megdöbbenést és kételkedést keltett fel a napilapok redakcióiban. Azután meg találgatni kezdték, vajjon mi lehet az, mely a „Duce“-t, a kiszámíthatatlan Mussolinit, e szerződés megkötésére birta? Hiszen ezzel sem ő, sem Itália nem nyer

látszólag semmit. Kell tehát, hogy legyen valami a háttérben, még pedig — s itt a találgató elmék csúful meggyanusították a pápa külügyi államtitkárát, Gasparri biborost — valószinüleg az, hogy a pápa e szerződésért cserébe teljes támogatást igért Mussolininak erkölcsi, sőt politikai téren is. Ez persze csak találgatás. A harmadik lépcső volt megállapitani azt, hogy milyen hatással van e szerződés más országok katholikusaira nézve? Katholikus államokban a hír kedvező fogadtatásra talált. Ám katholikus állam, ahol a vezető kormánykörök is katholikusnak vallják magukat, kevés van. Tulajdonképen csak Spanyolország könyvelhető el e néven, mert Franciaország már régóta mint infidelis szerepel a pápai udvarnál; Ausztria szocialista ; Csehszlovákia nyiltan szakadár ; Lengyelország és Belgium pedig politikai okoktól teszi függővé szimpátiáját. Protestáns országokban pedig e szerződés minden jel szerint, igen-igen sokat rontott a katholikusok helyzetén. Leginkább az Egyesült-Államokban éleződött ki a helyzet. A legutolsó elnökválasztás alkalmával ugyanis a katholikus Smith jelöltségét az egész amerikai katholikus társadalom nagyon melegen felkarolta. Az Egyesült-Államokban eddig még nem volt katholikus elnök, ezért hát nagy vitatkozások indultak meg templomi szószékeken, lapokban; folyóiratokban, vajjon egy katholikus elnök nem veszélyeztetné-e az ország demokratizmusát? Mult októberben, mikor a küzdelem a leghevesebb volt, seregestől jelentek meg nyilatkozatok előkelő katholikus vezérférfiaktól, egyöntetűen bizonygatva, hogy a katholicizmus és a Vatikán tisztán eszményi célokért küzdenek, világi téren nem akarnak semmit sem elérni, következőleg egy katholikus elnök egyáltalán nem veszélyeztetné Amerika demokratizmusát. Eltelt pár hónap s a katholikus sajtó hangja egyszerre megváltozott. Valóságos üdvrivalgással ünnepelték a Laterâni Szerződés megkötését s a pápa politikai hatalommá való előretörését. Az „America“ című katholikus folyóirat meg épen ezeket irta: „A pápa sohasem szünt meg világi és politikai hatalom lenni s nemcsak azáltal vált ilyenné, hogy Itália elismerte ezt a tényt.“ Micsoda ellenmondás a pár hónap előtti fogadkozásokkal, hogy a pápa csak szellemi téren kiván működni! Ez ellenmondás súlyosságát nemcsak az amerikai protestánsok, de józanabb gondolkozású katholikus vezérférfiak is elismerik s semmi jót sem jövendőlnek e pálfordulás következményének. Egyik ilyen vezetőférfiu meg is irta e véleményét a „The Louisville Courier Journal“ hasábjain: „Az olasz helyzet minden amerikai katholikust megdöbbentően érintett. Mit mondjunk most

már honfitársainknak, ha ők a pápa politikai céljairól érdeklődnek? Ez az újság egyformán meglepte a protestánst, az agnosztikust, az atheistát és minden katholikust is, akivel csak beszéltem. Az előjelek azt mutatják, hogy ezentúl minden katholikusnak az útja, ki bármily, ha csak a legalacsonyabb politikai tisztségre is vágyik, tövisekkel lesz kikövezve. Gyanusítás és támadás fog érni minden lépésünknél s folyton bizonygatnunk kell majd amerikai lojalitásunkat. Ha van valahol katholikus vezetés ebben az országban, az ezentúl a legnagyobb veszélyeknek lesz kitéve. A Konkordátum győzött Rómában, de vesztett mindenütt máshol."

Ez a hangulat a többi protestáns országban is urrá lett az emberek lelkein, ha nem is oly nagy mértékben, mint Amerikában. Némelyek még olyan abszurd következtetésekre is eljutottak, hogy ezentul katholikus férfi egyáltalán nem választható meg politikai állásba, mert hiszen minden jó katholikus legfőbb uralkodója nem saját országának törvényhozó testülete, hanem a pápa, akinek politikai céljai esetleg homlokegyenest ellenkezőek lehetnek egy egy országéval.

Levonva a tanulságokat a fenti jelenségekből, a következőket mondhatjuk: A Lateráni Szerződés kétségtelenül új korszakot nyit nemcsak a katholikusok, hanem általában minden vallás történetében. Nekünk protestánsoknak egyelőre sem búsulni, sem kárörvendeni nem kell. Ha a szerződés csakugyan csak Rómában győzött s mindenütt másutt vesztett, akkor e veszteség minket is érint, habár csak közvetve is. Ha ugyanis a jelenleg uralkodó nemzeti érzés ellenfelét fogja látni a katholikus vallás politikai hatalomra való törekvésében, ennek következményeként minden vallás szenvedni fog. Mert jaj a vallásnak, ha az ismét visszatéved a lélek birodalmából a piaci politika és a diplomáciai tülekedés vásártereire! Most már minden attól függ, hogy fogja használni Róma visszaszerzett régi fegyvereit? Ettől függ az, vajjon a mi protestálásunknak újra fel kell-e emelnie szavát szószékeken, országgyüléseken, elszántan küzdve a hit szellemi igazságaiért? Ez az év a Speier-ben tartott első protestáció négyszázadik éve. S most újult fel ismét Róma világi hatalma is. Érdekes találkozása az eseményeknek!

Sz. I. S.

A bakkalaureátusi törvény.

A törvényhozás május utolsó napjain az 1925-ben létesített bakkalaureátusi vizsgálatra vonatkozó törvény nehány módosítását fogadta el. Ez a módosított törvény már az idén életbe lép.

Mi tette szükségessé a törvény módosítását?

A megokolás megállapitja, hogy a bakkalaureátus, mint kiválasztó vizsgálat, szükséges. De három évi tapasztalat bizonyos hiányait állapította meg s a közoktatás vezetőjét arra bírta, hogy e hibák kijavitása végett a törvény nehány intézkedésének módosítását javasolja.

Egyik ilyen módosítás az, hogy növeli a vizsgáló bizottságok számát s nem 200, hanem csak 100 jelentkezőt utal egy bizottság elé.

A másik: a bizottságokat úgy alkotja meg, hogy legyenek benne olyan tanárok is, akik ismerik a jelölteket már mint tanulókat, hogy az osztályozásnál a tévedés, amennyire lehet, kikerülhető legyen (să se elimine, cât mai mult posibil, hazardul).

A harmadik: a vizsgálat tárgyainak *kevesbitése kettővel* és az irodalmi és természettudományi tantárgyak között valamennyire észszerübb egyensúly létesítése.

A közvéleményben az a nézet terjedt el, hogy a vizsgálóbizottságokban részt fognak venni kisebbségi tanárok is. Ez a nézet helytelen. A törvény félreérthetetlenül mondja, hogy a vizsgálóbizottságok tagjai csak *állami* tanárok lehetnek. De a bizottságokat úgy kell összeállítani, hogy legyenek azokban más városban szolgáló tanárok, valamint olyanok is, akik olyan iskoláknál szolgálnak, amelyekből a vizsgálandó jelöltek jönek. Minthogy azonban megvizsgálandó jelöltek nemcsak állami iskolákból jelentkeznek, hanem felekezetiekből is s minthogy a bizottság tagjai csak állami tanárok lehetnek, világos, hogy itt a román tanügyi közvéleménytől is kivánt olyan méltányos és helyes intézkedésről, a régi törvénnyel szemben azt mondhatjuk: kedvezményről van szó, amelynek üdvös

hatásából kisebbségi tanulók, ha nem állami iskolában tanultak, nem részesülhetnek.

Az új törvény eltörli a franciából az írásbelit s a tanulónak jogot ad, hogy válasszon a fizika-kémia és a természetrajziak között. Ez határozottan a terhek könnyítését jelenti. De jelent egyebet is. A miniszter megokolásában meg sem említi azt a legfőbb okot, amely a törvény módosítását elkerülhetetlenül szükségessé tette. Az 1925. évi bakkalaureátusi törvény a három ágú (klasszikus, modern és reál) és nyolc osztályos liceum testére volt szabva. A mult ősszel életbelépett az új középiskolai törvény, mely a liceumot hét évesre kurtítja s a háromfelé ágazó felső tagozatot megszüntetve, megalkotja *az egységes* középiskolát. Volt alkalmunk érdeme szerint méltatni ennek a kezdeményezésnek az egész művelt világ példájától eltérő, a tudományok fejlődésével egyenesen ellenkező irányt követő voltát. Mondottuk, hogy a tervszerű és előrelátó törvényhozónak ezzel a törvénnyel egy időben kellett volna beterjesztenie azt a tervét is, ahogyan az *„előkészítő év“*-et megszervezni gondolja. Hiszen a 7 éves liceum gondolata ezen a pilléren nyugszik. Most már a hét osztályt végzett ifjúságnak egy egész évfolyama van, amelynek, különösen a kisebbséginek egy kis töredéke, jog szerint letette, vagy letehette volna a bakkalaureátusi vizsgát s útját vehetné — a főiskolai tanulmányok felé. De hogy? Hiszen az „előkészítő év“ tudomásunk szerint még most sincs megszervezve. Ilyen fejetlenségre, ilyen logikai képtelenségekre vezet a minden áron és lázas tervszerűtlenséggel reformálni akarás.

De hogy visszatérjünk tárgyunkhoz, meg kell mondanunk, hogy a törvényhozás ez alkalommal ráhibázott — a helyes útra. Feladata az lett volna, hogy a működésben levő *egységes* középiskola tanulmányi rendjéhez alkalmazkodó törvényt alkosson, mely a régi törvény szerint háromfelé ágazó tanulmányi rendnek a vizsgálat tárgyát alkotó elemeit egységesítse úgy, amiként az új törvény tervezői elgondolták és törvénybe foglalták. De ehelyett mi történt? Győzött az egységesítő törvény minden rendelkezése dacára, a tanulmányok tényleges elágazását belátó s azzal számoló meggyőződés és az érvényben levő törvénnyel nem megegyezően, hanem *elvi ellentétben* bevitte a bakkalaureátusi törvénybe a *bifurkációt,* a kétféle ágazást, amikor *szabad választást enged a tanulónak az írásbelinél a latin és mennyiségtan, a szóbelinél a természettan-vegytan és természetrajziak között.* Ez a szabad választás — ismételjük — elvileg ellentétben van a törvénnyel, annak egységesítő szellemével.

De nincs ellentétben az élettel s az emberi lélek appercipiáló készségével s a szellemi elsajátítás módjának természetével. Azért a törvényt ebből a szempontból helyeselni tudjuk. De ebből következik az is, hogy a törvény egész egységesítő szándékát — a volt miniszter minden megejtő ékesszólású fejtegetése és meggyőzni akarása dacára is — elhibázottnak tartjuk. És meg vagyunk győződve, hogy ez a tanterv nem lesz hosszú életű. Még életbe sem lépett teljesen s a tantervét már is módosították. Van a megokolásnak egy mondata, amely bennünket, kisebbségieket közelebbről érdekel. Azt mondja a miniszter: módosítania kellett a törvényt negyedszer azért is, hogy biztosabb kezességet nyújtson a kisebbségi eredetű jelöltek könnyebbítésére, hogy szabatosan tudják megitélni az anyanyelvükön kifejezett ismereteiket. Gondolkozunk, törjük a fejünket, mi itt a könnyebbítés? Sehogysem tudunk rájőni. A régi törvény is úgy intézkedett, hogy legyenek a bizottságnak az illető kisebbség nyelvét beszélő tagjai is. Az új törvény is csak ezt írja elő. A régi törvény azt mondta, hogy ezek illetékessége csak azokra a tárgyakra terjed ki, amelyekre kineveztettek. Az új törvény is ezt mondja. Hol itt a könnyebbítés? Igaz, hogy a régi törvény idejében nagyon gyakran megtörtént, hogy a törvény ellenére a bizottságok úgy alkottattak meg, hogy tényleg nem voltak bennök a kisebbségek nyelvét beszélő tagok. Vagy ha voltak, azok nem voltak szakemberek s nem tudták a tanulók feleleteit a románul kérdező szaktanárnak helyesen tolmácsolni. Hogy ilyen körülmények között, hogy mehetett egy tanuló feleletének megitélése, a sorsát talán egész életére eldöntő osztályozás, azt könnyű elgondolni.

A „könnyítés" talán abban lesz, hogy most a bizottságok tényleg a törvény betüje és szelleme szerint fognak megalakíttatni? Majd meglátjuk. De ez esetben sem könnyítésnek mondanók, hanem amaz elemi emberi jog érvényesülésének, — de csupán a vizsgálatnak e két tárgyánál, t. i. a fizika-vegytannál és természetrajziaknál, — ami sajnosan hiányzik a vizsgálat többi tárgyainál, — hogy többségi és kisebbségi tanulók *egyenlő* megterheléssel mennek egy olyan versenyre, melytől életsorsuk jobbra vagy balra fordulása függ és eredetre és vallásra való tekintet nélkül kizárólag tudásuk alapján egyenlően jóindulatú tárgyilagossággal osztályoztatnak.

Van a törvénynek még egy intézkedése, amely a megitélés tévedésének csökkentését lesz hivatva szolgálni, ha alkalmazni fogják. Azt mondja a törvény, hogy az eredmény megállapításánál

tekintetbe kell venni „olyan mértékben, aminőt a szabályzat meg fog állapítani", azokat a középjegyeket (media) is, melyekkel a jelölt a liceum felső osztályait végezte. Milyen lesz az a mérték, majd a később megjelenő végrehajtási utasítás fogja megmondani.

S hogy erről is egy szót ejtsünk: ennek is, valamint a törvénynek is már rég meg kellett volna jelennie. Hiszen a miniszter bizonyos igéreteket tett az állandó közoktatási bizottságban, amelyekről azt mondotta, hogy majd a szabályzatban fogja közölni. Ilyen lényeges és egyáltalában nem részletkérdés, aminek minősítették, az, hogy az *„instrucțiune civica"* nevű tárgyból csupán az *„ország alkotmányát és fejlődését"* fogják kérdezni. Nem tudom egész bizonyosan, hogy jól vagyok-e értesülve, de úgy tudom, hogy az alkotmánytant tanulták ugyan, de „fejlődését" csak annyiban, amennyiben a történelemmel kapcsolatosan, semmiesetre sem rendszeresen, előfordult. Ha már az alkotmány „fejlődése" a rendszeres kérdezés tárgya lesz, könnyű elképzelni, hogy az a tanulót zavarba fogja hozni. Az tudni fogja a mai állapotokat, de hogy azok a történelem folyamán hogy fejlődtek ki, azt nem tudja, mert nem tanulta. S mert az utasítás kellő időben nem jelent meg, ideje sem volt, hogy a nem tanultakat kipótolja.

Dr. Gál Kelemen.

A templomok jelentősége.[1]

Abban a nehéz helyzetben, melynek ma szenvedő hősei kisebbségi egyházaink, kutatva keresünk minden jelenséget, minden megnyilatkozást, amelyre létünket, jövőnket alapozhatnók.

Akkor, amikor egyházszervezeteinknek viharedzett bordáit kivülről az államhatalom kezelőinek barátságtalan mostohasága, belülről a megsokasodott szükségletek, éhséget jelző segélykiáltások döngetik; akkor, midőn a kisebbségi társadalom anyagi erejének megfogyatkozását s így áldozatkészségének és képességének csökkenését kell megállapitanunk; akkor, midőn mindezeknek hátrányát tetézi a világháború erkölcsrontó hatásai nyomán fellépett, megnövekedett *közöny;* akkor, mikor, mint a szép hives patakra a szarvas kívánkozik, úgy vágyik lelkünk egy reménysugár után; akkor... miként a kiszáradott földet újra élteti egy jótékony májusi eső, oly melegen érintett engemet is az erzsébetvárosi híveinknek templom-alapot teremtő és templomépítésre törekvő nemes mozgalma; s midőn ehez segítésemet, közremunkálásomat kérték, teljes készséggel hajoltam meg nemes törekvésük előtt s vállalkoztam arra, hogy estélyükön résztveszek.

Templomot, vagy legalább is imaházat törekszenek épiteni szeretett híveink. Tenni óhajtják mielőbb...

Nem hallgathatom el, hogy ma már vannak, kik a Szentírás azon kijelentésére támaszkodva, hogy „valahol ketten-hárman az én nevemben összegyültök, ott vagyok köztetek“, tehát ott megjelenik az Isten: azt hangoztatják, hogy a templomépítés ma már idejét mult fényűzés, a templomokat csupán az egyházi ceremóniák külső diszének értékelik s így minden templomépítést pazarlásnak neveznek.

Ilyennek hangoztatása esetén előtérbe nyomul a kérdés, hogy helytálló-e az ily felfogás? Ma indokolt-e a templomépítés?

---

[1] Felolvastatott Erzsébetvároson az épitendő unitárius templom javára 1929 április 1-én rendezett estélyen.

Ha a templomot csakis Isten tiszteletére építenők, ha ez csupán arra szolgálna, hogy benne Istent felkeressük, neki hódoljunk és hozzá könyörögjünk: még akkor is indokolt lenne építése, mert jó nekünk az Istennel lennünk.

Ámde a mai kor felfogása szerint a templom hivatása nem merül ki ezzel. Ma a templom nemcsak az Isten imádásának, az Isten iránti hálanyilvánításnak és segedelemkérésnek a helye; hanem az egész vallási, hitéletbeli és erkölcsi életünknek az otthona.

Hisz, valamint a Szentírás nemcsak Istennek létét, mindenhatóságát, munkálkodását, imádandó voltát hirdeti; hanem a Jézus tanításai és példázatai által, úgy az erkölcs mezején, mint társadalmi, szociológiai téren való tevékenységeinkre is útat mutat: úgy a mai lelkész is már csak akkor áll hivatása magaslatán, ha templomi tevékenysége nem merül ki csakis az Isten dicsőítésében, hanem valláserkölcsi felfogásaink tisztázására, szociális tevékenységeink mikéntjére nézve is irányelveket fejt ki, útmutatásokat ad.

Istentiszteleteink sorrendjébe a protestáns felfogás éppen azért illesztette be a bibliamagyarázatot, hogy a templom necsak — *hiterősítő,* hanem *tanító* és *nevelő otthon* is legyen.

A mai templom tehát már nemcsak a régi kor áziluma, hová a kétségbeesett bűnös menekül, hogy ott tartózkodásának tartama alatt bántatlan maradhasson; nem is a középkor bűnbánó és bűnbocsánatot igérő, az élet fájdalmainak és csapásainak elviselésére segedelmet kérők vigaszt nyújtó otthona, hanem *iskola* is. Iskola, amely tanít és megtanít, hogy miként kell élnünk, hogy az erkölcs birodalmának tagjai, értékei lehessünk, mikép kell az anyagiakkal gazdálkodnunk, hogy az egyház, a hit méltó fiaiként elismertessünk? Miként kell egymáson, felebarátainkon segítenünk, hogy hivatásunk magaslatán állhassunk, miként kell egymást szeretnünk, hogy Istennek a saját képére teremtett méltó gyermekei, fajunknak érdemes tagjai maradhassunk, azzá válhassunk?

Mindezeknek elérésére vagy legalább is megközelítésére nincs megfelelőbb, áldottabb hely az egyházközségek életében, mint a templom, az Istenháza, miként népünk költői ihletettséggel nevezi·

Az édesen zengő harangok minket összehivnak oda, hol az égbenyuló torony a mindenütt jelenlevő Istennek közelségét mutatja; dicsérő énekeink és zokogó zsoltáraink felnyitják nemes érzelmeinknek zsilipjeit, a jó Istennek segedelmét, áldását kérő áhitatos ima, az alkalomszerűen választott, helyesen foganatosított szentirás magyarázat, itt tanítanak meg minket Istennek tetsző életet élni,

a nekünk okozott sérelmeket megbocsátani, hitünket, felebarátainkat, egymást szeretni úgy, miként önmagunkat.

Igenis építenünk kell tehát templomainkat, hogy hiterősek, erkölcsösök, a közért lelkesülők, áldozatkészek, egymást szeretők, a világ elismerésére méltó öntudatos unitárius hívők lehessünk.

Melegen üdvözlöm tehát erzsébetvárosi híveinket, hogy komoly munkába vették templomépítésüket s mintegy a nagy Dávid Ferencünk szellemét látom megelevenedni nemes elhatározásukban, akinek halála 350 éves évfordulójában vagyunk, akiről *Wilbur,* a kiváló amerikai történetiró azt állapította meg, hogy négy évszázad ködén keresztül is a vallás terén a modern keresztény emberiség világító fáklyája maradott, hogy a XVI. századbeli unitárius vezérek között ő volt az egyetlen, ki szellemileg otthon érezné magát ma, a XX. század unitáriusai között is, kinek nem ártott az idő. E jövőbe látás s meggyőződés mellett rendületlen kitartás az ő örök dicsősége, — akkor pedig ügyének veszedelme s neki mártir halála volt.

Üdvözlöm erzsébetvárosi híveinket, hogy megértették az ő nagy szellemét, üdvözlöm, hogy hivatásszerű munkához fogtak s kérem munkálkodásukra Istennek segedelmét és áldását.

De üdvözlöm Erzsébetváros nemes közönségét, mely estélyünkön való megjelenésével azt értékessé, testvériesen meleggé tette.

Dr. Ferenczy Géza.

Különfélék.

Olvasóinknak szives tudomására hozzuk, hogy folyóiratunk következő 4-ik füzete a közbejövő nyári szünet miatt a szept.—okt. számmal egyszerre fog megjelenni.

Dávid Ferencz-emlékünnep. Ez az esztendő a Dávid Ferencz halálának 350-dik évfordulója. Az Istenegység hitének ez a nagy mártirja századokon át elfeledve pihent jeltelen sírjában. A sötét idők, mint felhők a nap sugarait, elhomályosították nagy szellemének fényességét. Csaknem 300 esztendő kellett, hogy az utánna következő nemzedékek fölemelkedhessenek arra a lelki magaslatra, amelyen ő járt s amelyről szórta szellemi nagyságának áldásait. Azonban az új kor felvilágosodása s a nyomában fölvirágzott kritikai szellem, széttépte a mult sötét felhőit s a kitisztult láthatáron annál szebben ragyog a Dávid Ferencz neve, amelyet ma már nem csupán az unitáriusok, hanem más vallásúak is tisztelettel és megbecsüléssel emlegetnek. Világossá lett az, hogy akit egykor megbélyegzett és mártirhalálra ítélt Erdély, fényt és dícsőséget hozott rá s az a szellem, amelyet egykor kárhoztattak, ma a tengeren túlról mind több és több érdeklődőt vonz ide, akik széthordják a nagy világba nevét és hirét.

Amint a közszellem annyira felszabadult a százados bilincsek alól, az unitárius egyház azonnal igyekezett, hogy elégtételt szolgáltasson megalapító első püspökének. Már 1868-ban a vallásszabadság kimondása emlékére rendezett háromszázados emlékünnepélyen oszladozni kezdett a felhő, mely addig borította a láthatárt. Az 1879-ben halála háromszázados évfordulója alkalmából Sz.-Keresztúron rendezett zsinati ünnepélyen már Jakab Elek „Dávid Ferencz emléke“ cimű nagy művének a tükrében tisztán állott az egykor megbélyegzett név. Míg 1910-ben születésének négyszázados évfordulója alkalmából, Kolozsvárt és Déván tartott zsinati ünnepélyeken angol és amerikai hitrokonainknak több mint száz tagból álló képviselete együtt ünnepelte Erdéllyel Dávid Ferenczet s emlékét a dévai várban külsőleg is megörökítette. Az emlékoszlopot azóta hütelen kezek összetörték. De a mártir szelleme azért még jobban világol itt és a tengeren túl.

A mostani évforduló sem tünhetik el nyomtalanul. Hiszen nekünk most van a legnagyobb szükségünk arra, hogy fölkutassuk azokat az erőforrásokat, amelyekből hitet és bizalmat meríthetünk

a jelen megpróbáltatásaiban s amelyek lelket öntenek belénk elfáradt és elfásult halandókba. Most van a legnagyobb szükségünk, hogy fölidézzük a Dávid Ferencz önzetlen, nagy szellemét, hogy kicsinyes harcainkban figyelmeztessen vallásunk és egyházunk iránt való kötelességeinkre s mutassa meg előttünk azokat az útakat, amelyeken az ő szent lelki hagyományát a hamisítatlan kereszténység javára gyümölcsöztethetjük. Az E. K. Tanács elhatározta a folyó évben a nov. 10. és következő napjain Kolozsvárt és Déván tartandó E. Főtanáccsal kapcsolatban egy megfelelő emlékünnep rendezését s bizonnyára megtalálja a méltó keretet is, amelyben a mult megtermékenyíti a jelent, hogy belőle egy szebb jövő szülessék. Ez alkalommal új emléktáblát is állítnak.

Károlyi Gáspár-emlékünnep. A magyar reformációnak ez a kimagasló alakja, aki annak idején heves harcot folytatott az ország felső részében terjedő unitárizmus ellen s különösen az Egri Lukács apostoli működését igyekezett ellensúlyozni s több zsinaton megakadályozni — aki ebből a célból eljött az 1569-ben Nagyváradon tartott hitvitára is —, Nagykárolyban 1529-ben született. Mint gönci lelkész és kassa-völgyi esperes fordította magyar nyelvre a bibliát, amely 1590-ben három nagy kötetben megjelent Vizsolyban, amiért vizsolyi bibliának nevezték. Azóta a protestánsok s köztük mi, unitáriusok is, ezt a bibliát használjuk, amelynek elavult nyelvezetén idők folytán többféle változást eszközöltek és számos kiadásban jelent meg. E nagy művével halhatatlan nevet szerzett magának. A magyar protestánsok 1890-ben lelkes ünnepet rendeztek a bibliája megjelenésének háromszázados évfordulója alkalmából, amikor Göncön egy szép szobrot emeltek neki s a Protestáns Irodalmi Társaság az egyházi, népies irodalom fejlesztése céljából „Károlyi-alap“ létesítésével örökítette meg emlékét. A magyar protestántizmus e kiváló alakjának a folyó évre esik születése 400-ik évfordulója. Ezt az alkalmat arra használta fel a királyhágómelléki református egyházkerület, amelynek területén van Nagykároly, hogy a jeles bibliafordítóhoz méltó emlékünnep rendezését javasolta a kolozsvári református zsinaton, melyet a zsinat örömmel fogadott el. Tervbe vették születése helyén egy megfelelő emlék-mű létesítését; a biblia és más vallásos iratok terjesztése céljából Károlyi Gáspár-alap teremtését és egy Károlyi Gáspár Irodalmi Társaság létesitését. A zsinat bizottságot küldütt ki az emlékünnep rendezésére.

A legújabb konkordátum. Rendkivüli bonyodalomra adott okot az a konkordátum, amelyet a román állam kötött a pápával, mint a katholikus egyház képviselőjével, amelynek hivatása az volna, hogy a román állam és a katholikus egyház viszonyát az új állapotoknak megfelelően rendezze. A konkordátum eredeti hibája az, hogy a „rólam-nélkülem“ elve alapján jött létre s ezért szült a román állam területén széles körben olyan nagy fokú elégedetlenséget s állitotta a legbuzgóbb katholikus hívőket szembe hivata-

los fejükkel: a római pápával. A konkordátum ellen a gör. keleti egyház püspökei elvi okokból tiltakoznak. Ők államegyházuk jogainak a csorbulását látják abban, hogy külső, idegen lelki felsőbbség avatkozzék bele a román nép egy részének a vallási ügyeibe. Különben is — szerintük — a román nép testéről mesterséges úton szakították le annak egy részét, mely a görög katholikus egyházat alkotja. Ennek visszaszerzése a célja az orthodox egyháznak. E célnak útjában áll a konkordátum, amely törvényesíti azt, amit a keleti egyház vezetősége törvénytelennek és természetellenesnek tart. Ezért teljes erőből tiltakozik ellene.

Épen ilyen erővel tiltakoznak a hithű, magyar katholikusok, akiket erős szálak kötnek a pápához; de életösztönük parancsolja, hogy a konkordátum ellen forduljanak, amelynek rájuk nézve életbevágó következményei lehetnek. Egyik sérelmes intézkedése az, hogy eltörli a nagyváradi püspökséget, amelynek 40 plébániája van s mintegy 100.000 hívet számlál s ezáltal visszafejleszti a katholikus egyházat. A másik sérelmes intézkedése a konkordátumnak az, hogy aláírásával a szentszék is tudomásul veszi a román alkotmány-törvénynek azt az intézkedését, amely csak egyetlen katholikus püspöknek biztosit helyet a törvényhozásban akkor, amikor a régi Magyarországon az összes román püspökök tagjai voltak a főrendiháznak. A harmadik sérelmes intézkedés az, hogy a konkordátum az összes katholikus hívőket a bukaresti érsekség fennhatósága alá helyezi s annak fejét teszi a kisebbségi sorsban levő katholikusok egyetlen képviselőjévé a parlamentben. A negyedik sérelem az, hogy a pápa csak olyan püspököket nevezhet ki, akiknek politikai megbizhatóságát a román kormány előzetesen igazolja. Az ötödik sérelem az u. n. „patrimonium sanctum“ intézménye. Eszerint a latin és görög szertartású püspökségek összes javai egy közös tulajdonban egyesittetnek. A közös vagyont mindkét egyház püspökeiből alakitott közös bizottság kezelné, amely bizottságban a hét román püspökkel szemben csak 3 magyar püspök foglalna helyet. Végül sérelmes az is, hogy a konkordátum elismeri az Anghelescu-féle iskolai törvényeket, ami által lehetetlenné teszi az ellenük való küzdelmet. Ezek a sérelmek okolják meg azt a heves küzdelmet, amelyet nemcsak a magyar, hanem a német katholikusok is indítottak a konkordátum ellen, amelyet a román parlament nagy többsége, bár ratifikált, de azért az elégedetlen hívők a rosszul tájékoztatott pápától a jól tájékoztatott pápához kívánnak fordulni. Természetes, hogy a római katholikusoknak eme küzdelmét az egész magyar kisebbség teljes rokonszenve kíséri.

A második speieri országgyűlés. Négyszázadik évfordulója van annak a nevezetes országgyűlésnek, amely Bajorországban, Speierben 1529-ben tartatott. Ezen az országgyűlésen mondotta ki a kath. többség, hogy vallási kérdésekben minden további újítás tilos. Ez ellen a határozat ellen a Luther hivei ugyanazon év április 19-én adtak be egy ünnepélyes ellenmondást (protestatio), melyben

kijelentették, hogy „a hit dolgában semmi emberi tekintélynek nem hódolnak s csak az Istent tekinthetik egyedül Uruk s királyuk gyanánt, mint a kereszténység fenntartóját és oltalmazóját, mire a kereszténység és az isteni ige által is kötelezvék". A hit és lelkiismereti szabadság érdekében benyújtott eme tiltakozásból származott a *protestáns* elnevezés. Ugyanezek az igék csendülnek meg későbben a Dávid Ferencz által sugalmazott 1568-iki tordai országgyűlés határozatában: „A hit Isten ajándéka".

A második speieri országgyűlés 400-ik évfordulóját ünnepelte a romániai ref. egyház a junius 9-én Kolozsvárt tartott zsinata alkalmával.

Református zsinat Kolozsvárt. Románia vallási és egyházi életében történelmi nevezetességű események játszódtak le junius 9. és 10-én Kolozsvárt. Ezeken a napokon tartotta első zsinatát a romániai református egyház, mely az erdélyi és királyhágómelléki egyházkerületekből tevődött össze. A zsinat célja az volt, hogy a ref. egyháznak az ősi, évszázados autonomia alapján, a változott viszonyoknak megfelelő alkotmányt létesítsen s a két különböző trádicióval biró egyházkerület tagjai között testvéri kapcsolatot teremtsen. A vezetők és zsinati tagok bölcsesége a hozott törvényekben és intézkedésekben bizonyára megtalálta azokat az útakat és módokat, amelyeken a kitüzött cél a legjobban megvalósítható s Istenországa sikerrel munkálható. Egyházunk képviselői is megjelentek a zsinaton s ott emelkedett szavakban fejezték ki a testvéregyház üdvözletét, melyhez mi is szivünk szerint csatlakozunk.

A biblia elterjedése. A Britt és Külföldi Bibliatársulat a folyó évben töltötte be alakulásának 125-ik évét. Száz év alatt a bibliát 378 nyelven és 186 millió példányban terjesztette el. Az utolsó 25 év alatt 613 nyelven, 200 millió példányt adott el. Magyarországon egy év alatt 87 ezer példány kelt el.

Zsakó István és felesége, Székely Teréz-alapitvány. Az Unitárius Egyház alapítványozóinak díszes névsora a fenti nevekkel gazdagodott. Ugyanis néhai Zsakó István nyug. kuriai bíró és felesége nevére gyermekei 100.000, azaz egyszázezer leus alapítványt tettek unitárius egyházi, tanügyi célra. Az alapítványozók nevében dr. Zsakó Andor volt törvényszéki bíró és dr. Mikó Lőrincné Zsakó Aranka a pénztári hivatalba a szép alapítványnak felerészét, 50.000 leu összegben be is fizették. Az alapítólevelet a második részlet alkalmával fogják beadni az E. K. Tanácshoz, melyben a jövedelem felhasználásáról lesz intézkedés téve. Az alapítványt a pénztári hivatal azonnal bejelentette az E. K. Tanácsnak és az E. K. T. folyó évi junius 13-án tartott ülésében mély megilletődéssel és hálás köszönettel fogadta. Az alapítványozók és a néhaiak emléke iránti tiszteletből, felállással adott tiszteletének és hálájának kifejezést. — Istennek szent áldása legyen az alapítványon és az alapítványozókon!

Hadházy Sándor.

Lelkészi kinevezés. A főt. püspök úr Keresztesi Dénes szentgericei lelkészt a szabédi egzházközség lelkészévé nevezte ki s új állásába junius 9-én személyesen iktatta be. Kisérje szerencse és Istennek áldása nagy felelősséggel járó új állásában jeles tehetségekkel megáldott lelkésztársunkat, hogy munkássága által erősödjék egyházunk s épüljön Istenország.

A szerkesztésért felelős: Vári Albert.